

KUMANLAR

“KUMAN TOPRAKLARININ” SINIRLARI

*D.A.Rasovskiy**

Rus tarihçilerinin büyük bir kısmı Kumanların Dnyeper'in batısında ve özellikle de Tuna boyu havzasında göçebe olarak yaşadıklarını reddetmektedirler. Kumanların Tuna boyunda göçebe olarak yaşadıklarını kabul eden tarihçiler ise onların bu bölgede yalnızca XIII. yüzyılın başından itibaren görülmeye başladıklarını düşünmüşlerdir¹.

Kumanların Dnyeper'in batısında yaşadıklarını kabul etmeyenler ise onların Dnyeper kıyılarına ve Tuna bölgesi yakınlarına sadece Kiev Rusyası döneminde veya Bizans'a yaptıkları akınlar sırasında geldiklerini ve daha sonra tekrar kendi bölgeleri olan Azak Denizi yakınlarındaki yerlerine geri döndüklerini düşünmüşlerdir. Bu görüşü teyit etmek için M. Gruşevskiy², Rus yıllıklarının 1152 yılındaki kayıtlarını misâl göstermektedir: “Kumanların bütün toprakları Volga (İtil) ile Dnyeper (Özü) arasındadır”³. Bu bilgiye göre “Kumanların topraklarının” sınırlarının bu sınırın yani Volga ile Dnyeper arasındaki sınırların dışında olması mümkün değildir. Nitekim Kumanların göçebe olarak yaşadıkları saha, doğuya doğru Volga ırmağından Orta-Asya bozkırlarına kadar uzanmaktadır. Ayrıca Kumanların Dnyeper'in sağ tarafındaki bölgede bulunup bulunmadıklarına dair kesin bir delil olmadığı gibi Kiev yıllıkları da Tuna Kumanları hakkında XII. yy'a kadar herhangi bir bilgi vermemektedirler. XII. yüzyıldaki Kiev Yıllığı daha ziyade Kiev Knyazlığı (Prensliği) içerisinde oynanan oyunlara ve etrafında dönen dolaplara dikkat

* D. A. Rasovskiy - Predel "Polya Polovetskago", Polovtsi- *Seminarium Kondakovianum*, Praga, 1935 - 1938, C. VII-X s. 156-177; Eski Rusça'dan Türkçe'ye Terc. Yrd.Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel, I.Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü/, Bu konunun başlangıç kısmı için bk. H.P. Kondakov adındaki Annalah Enstitüsü, C. IX, 1937.

¹ V.G. Lyakoronskiy, *Russkiye Pohodi v Stepi v Udelno-Vçevoye Vremya*, J.M.N.P. 1907, IV, s. 299; S.M. Sredonin, *Istoriçeskaya Geografiya*, II, 1916, s. 171-2.

² *Istoriya Ukraini-Rusi*, II, s. 530.

³ P.S.R.L., (Polnoye Sobraniye Russkih Letopisah) II, 1908, s. 455.

ederek ilgi göstermiş ancak; Tuna Kumanları ile Dnyeper'in sağ tarafında bulunan Kumanlarla birlikte yaşamaya mecbur olan Galiç-Volin Knyazlığındaki hadiselerle ilgilenmediği için ne yazık ki takip etmemiştir. Ayrıca Galiç-Volin Yıllıklarında bu döneme ait bilgiler de maalesef bize kadar ulaşmamıştır.

Kumanların kamplarını (yani ordularının merkezini) XII.yüzyılın sonuna doğru Dnyeper'in sağ tarafına kurduklarına dair bilgileri bize birçok yıllık haber vermektedir. 1190 yılında Knyaz Rostislav Rurikoviç, Kara-Kalpıklar'la beraber Kumanların "Dnyeper'in yanındaki Louza'da"⁴ yani Protokolçi (Dnyeper'in kollarından Hortitsa adasının yanında) yakınlarında bulunan kışlık kamplarına saldırdı. Yine 1193 yılında Knyaz Rostislav Kumanların "sınırlarının ve mallarının bulunduğu Dnyeper'in bu tarafındaki Ros boyuna (yani Kiev'in sağ tarafına)" hücum etti.

Yıllıkların verdikleri bilgilerden Rus Knyazlarının, buraları Kumanların toprakları sandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Kumanlara karşı yapılan bir savaşa "Kuman topraklarındaki (veya Kuman nehri) İvlya'da oldu" demeleri bunu göstermektedir. İvlya nehri ise Hortitsa adasının batısında ve adaya 3 günlük mesafede bulunuyordu⁵. Kumanların 1183 yılında Rus Knyazlarını Dnyeperin sağ kollarından Hiriy (Hiriy) nehri yakınlarında kuşattıklarını ve bu nehrin adını daha sonraları Hortitsa olarak değiştirdiklerini görüyoruz⁶.

Kumanların Bug (Aksu)'dan batıya doğru göç etmeleri hakkındaki bilgiler Kiev yılığında 1173 yılı hadiseleri içerisinde anlatılmaktadır: "Bu yıl onlar (Kumanlar) Dnyeper'in sağ tarafından Kiev knyazlığına hücum ederek geçip gittiler. Ruslar da onları güney-batı'ya doğru takip ettiler. Bug nehri'nde onlara yetişerek, eşyalarını yağmaladılar"⁷. Kumanların Bug boyuna göçleri hakkında bir Macar misyoneri XIII.yüzyılda Kuman başbuğu Urech'i (variantı Gureg) [Yuriy Konçakoviç ?] *de flumine Buchs* (var. Buc) ima ederek müphem

⁴ P.S.R.L., II, s. 670-672; Bk. M. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy Zemli*, K. 1891, s. 251.

⁵ P.S.R.L., II, s. 676-678. İvlya'nın adı 1190 yılındaki seferde de geçmektedir. Barsov (*Öçerki Russkoy İstoriçeskoj Geografii*, Varşova 1885, s. 276, dipnot 162 ve s. 299), Artsıbaşev, bu bilgiyi tekrar ederek burayı İvlya Buzuluka olarak düşünmektedir. Yıllıktaki 1190 yılı hikayesine göre İvlya, Dnyeper'den 3 günlük uzaklıkta ve galiba onun batısında bulunuyordu. Rusların üç gün içerisinde esir düştükten sonra daha ileriye Buzuluka veya Ingulets'in yukarısına gittikleri şüphelidir. Bu yüzden biz Pl.Buraçkov'un fikrine katılıyoruz (*Zametki Po İstoriçeskoj Geografii Yujno-Russkih Stepye*, Kievsk.Starina, 1886 nisan, s. 676-8). Yıllıklarındaki İvlya-günümüzdeki Ingulets'dir.

⁶ P.S.R.L., II, s. 628-9; Pl Buraçkov, a.g.e., s. 662.

⁷ P.S.R.L., II, s. 562-3, M. Gruşevskiy, a.g.e., s. 230 ve dipnot 2.

bilgiler vermektedir⁸. 1182 yılı civarında Bel ve Volin Knyazları Bereste (Berest) şehrindeki iç isyanı bastırmak üzere kendilerine yardım etmeleri için çok sayıda Kumanı yardıma çağırmışlardır.⁹ Ancak bunların Dnyeper'in sol tarafından gelen Kumanlar oldukları şüphelidir. Gerçekten de bunların Bug, Dnyeper veya Prut nehri boyunca göçebe olarak yaşayan Volin ve Galiç Knyazlıklarıyla da çok yakın komşuluk ilişkileri kurduklarını söyleyebiliriz. Neticede sağ taraftaki Kumanlar dediğimizde kastettiğimiz Kumanlar Karadeniz kıyılarında ve Dnyeper'in sağ tarafı boyunca yaşayan Lukomor Kumanlarıdır. Onlar hakkında daha sonra bilgi verilecektir¹⁰.

Kumanlar XI.yüzyılın 70-80'li yıllarında ilk defa Bizans'ın Tuna boyundaki sınırlarında görünmeye başladılar. Bu sırada Tuna boyundaki bozkırların sahipleri Peçeneklerdi ve bu yüzden Kumanlar bu bölgeye daimi olarak göç edemediler, sadece Don boyundaki bozkırlara ara-sıra Peçenek kardeşlerinin veya onların düşmanları olan Romanusların davetleri üzerine geldiler. Nitekim Kumanlar XI.yy'da Tuna boyunda tesadüfî misafirler olarak bulunuyorlardı. Bunu 1088 yılındaki yıllık hadiseleri de göstermektedir : Bu yıl Kumanlar, Peçeneklerin daveti üzerine Bizans'a karşı onların yanında yer almak üzere harekete geçtiler ancak Kumanlar, Peçenekler Bizans'ı istilâ edip, yağmaladıktan ve büyük ganimetler elde ettikten sonra geldiler. Peçenekler geç geldikleri için elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını Kumanlara vermeyi reddettiler ; Anna Komnena'ya göre bunun üzerine Kumanlar, Peçeneklere itiraz ederek : "Biz sizlere yardım etmek için kendi topraklarımızı bırakıp, uzun yollar kat edip, bütün tehlikeleri sizinle paylaşmaya hazır olarak geldik. Bu yüzden de bu başarılı zaferin bütün ganimetlerinden faydalanmaya ve bunları istemeye hakkımız vardır...."¹¹.

⁸ Wenzel, *Codex Arpadianus*, vol. XII, Supplementa, No : 2 A ve B (s. 550-1 ve 556). Karş. P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki. Polovtsi do Naşestviya Tatar*, Kievsk. Univ. İzv. 1883, No : 12, s. 729, dipnot 3.

⁹ Magistri Vincenti *Chronicon Polonorum*, lib. IV, sar.14, v Monum.Poloniae Historia, t.II, Lw. 1872, s. 409-410 ve 533 : "Adest namque dux Belsiae Wsewodus cum principibus Loodimiriensium cum Galiciensium praecipuis, cum electis tibianorum turmis, cum Parthorum milibus, urbis (Brest) subsidio". Kumanlar Polonya Kroniklerinde genellikle "Parthi" şeklinde adlandırılmışlardır.

¹⁰ Pl. Buraçkov'un *Zametki Po ...* adlı eserinde s. 675-8'de bu konuda yani Kumanların Dnyeper'in sol tarafında bulduklarına dair verdiği bilgilere ben katılmıyorum çünkü o "savaşın yönünü" Dnyeper'in sağ kıyısı yerine sol kıyısı olarak yanlış düşünmüştür. Onu bu fikre iten sebep de bu sırada Rus-Kuman münasebetlerine ve olayların sırasına bakma açısidir. Ancak o yönü karıştırarak sağ kıyıya ait olan yeri sol taraf yapmıştır. "Savaşın yönü" hakkında bk. P.S.R.L., II, s. 631, 1183 yılı; bk. M.Gruşevskiy, *İst.Ukr-Rusi*, II, s. 211-212.

¹¹ Anna Comnena, *Alexiadis*, I (ed. Bonn., T. 36), s. 353. Karş. V.G. Vasilyevskiy, "*Vizantya i Peçeneg*"i, Trudi, C. I, SPB 1908, s. 56-57.

Kumanlar 1091 yılında Aleksî Komnenos'un Peçenek gücünü kırmasından uzun bir süre sonra Tuna bozkırlarını aldılar. İmparatorluğun Tuna bölgesi bu süre zarfında oldukça rahatladı. İşte bu süre yani XI.yüzyılın sonu ve XII.yüzyılın başı Rusların kuvvetlenmesini sağladı¹². Yine bu süre Büyük Kiev Knyazlığının son 10 yılı ile Karadeniz'in kıyısındaki bozkırlarda yaşayan Kumanların Ruslar tarafından yağmalanmalarına ve hatta Daryal geçidi yoluyla "Demir Kapı'dan" kovulma dönemleriyle aynı zamana tesadüf etmektedir. Ancak Büyük Mstislav'ın (1132) ölmesinden sonra Olgoviç ve Monomah sülaleleri arasında iç savaşın başlaması Ruslar'a bozkırdaki üstünlüklerini kaybettirdi. Kumanlar Kafkaslar'daki Demir Kapı'nın arkasından geçerek Karadeniz kıyılarına geldiler. Kiev Yıllığı 1146 yılı hadiselerinden itibaren yeni bir "Yabani" Kuman grubunun ortaya çıktığını işaret etmektedir¹³.

¹² V.G.Vasilevskiy, "Vizantiya i Peçenegi", II.belge : "Russkiye na Dunaye v XI. v.", Trudi, C. I, s. 122-134, özellikle s. 130; Bunun eleştirisi Ö. Uspenskiy, *Obrazovaniye Vtorogo Bolg. Sarstva*, v. J.M.N. Pr. 1879, Temmuz, s. 333-335; Yu Kulakovskiy, *Gde Nahodilas Vıçganskaya Yeparhiya Konstantinopolskogo Patriarhata*? Vizant. Vrem. IV, 1897, s. 327-336; Krş. M. Gruşevskiy, *Istoriya Ukraini*, II, s. 519-523. Vasilyevskiy'den sonra araştırmacılar Rus halkının Tuna bölgesinde bulunmasıyla pek ilgilenmediler. Yalnızca, Vasilyevskiy'in vardığı sonuca bakarak, çeşitli fikirler ileri sörenlerde oldu. Mesela : V. Zlatarskiy, Vasilyevskiy'in Ruslar'a ait zannettiği bazı bilgilerin Bulgarlara ve Türklere ait olduğunu belirtmektedir (*Istoriya na Bolgarskata Dirjava*, T.II, I, 1934, s. 182-4; *Kakiv Narod se Razbira u Anna Kamnina pod Izraza*, İzv. Na İstor. Druj.Kn. XI-XII, 1931-2, s. 71-83). A.L. Petrov, Transilvanya ve Karpatlardaki kökünde rus-rus olan bütün yer (toponom) isimleri ile Rus- Ruskiy isimlerinin özleştirildiğini belirterek bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini söyleyerek önceden uyarılmaktadır (*Kogda Voznikli Russkiya Poseleniya na Ugorskoy "Dolney Zeml"*?, İzv.Otd. Russk. Yaz. I. Slov. İ.Ak. Nauk, XVI, I, 1911, s. 23-24 ve Çekçe teferruatlı bilgi için : *Kdy vznikly ruskè osady na Uherskè Dolni Zeml a vubec za Karpaty*? Cesky Casopis Historický, XXIX, 1923). P. Mutaçfiyev ise eserinde Vasilyevskiy'nin Rusların Tuna'daki mevcudiyetleri hakkında verdiği bilgileri ve delilleri daha da genişleterek vermektedir. *Proizhodit na Astnevsti*, Makedonski Pregled, IV, 4, Sof. 1928. N. Banescu'nun bu konuda bir dizi makalesi vardır. Bunlardan özellikle iki tanesi dikkat çekicidir : *Les premiers témoignages Byzantins sur les Roumains du Bas-Danube* Byz.-Neugr. Jahrb. III, 1922, s. 287-310 özellikle s. 303 ve *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus XI. Jahrhundert Byzantion* VI, I, 1931, s. 297-307. O Rus halkının gerçekte Aşağı Tuna boyunca bulunmadıklarını söyleyerek bu fikri reddediyor ve bu bölgede sadece Volohların yaşadıklarını delilleriyle ispat etmeye çalışıyor. Onun bu sadeleştirilmiş görüşü N.Banesku Zlatarkiy'in ifadelerinde (*v Kakov Narod*....., s. 81-82) ve özellikle Mutaçfiyev'in takdir dolu cevabında karşılık bulmaktadır (P. Mutaçfiyev, *Bulgares et Romains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, s. 333-366 özellikle s. 363).

¹³ P.S.R.L., T. II, s. 334, 1146 g., Kumanlar Yıllıklarında "Yabani Kumanlar" adı altında 1149, 1159, 1172, 1195, 1196 yıllarındaki hadiselerde anılmaktadırlar. (II, s. 377, 379, 386, 500, 548, 549, 690, 695, 698, 700). Gruşevskiy, *İst.Ukr.-Rusi*., II, s. 534; adlı eserinde bu konuya şöyle bir açıklık getirmektedir. "Yabani" kelimesinin karşısına yıllıkçı "Yabani Kumanlar" deyimini vermektedir ki bununla bozkırlı Kumanları kastetmektedir - "kendî" tabiri ile de yabani olanları değil 1140'tan itibaren Rusya'ya yerleşen Kumanları ifade ettiğini belirtmektedir. Bana böyle bir açıklama yapmak imkansız gibi gelmektedir : 1) Yıllık yazarları çoğunlukla bozkırlı Kumanları sadece Kuman adı altında "yabani" sıfatı olmadan adlandırmaya devam etmişlerdir. 2) Kumanların da Kara-Kalpıklar gibi sınırlarda yerleştirdiklerine dair bilgilere sahip değil. Hakikaten de onların Rusları başkalarından korumak için sınırlarda yerleştirilmeleri mümkün olamamıştır, çünkü Kumanlar hiçbir zaman tehlikeye aldırmazlardı.

Tam bu sırada yani XII.yy'ın ortalarından itibaren, Kumanlar Tuna'ya doğru gelerek bu bölgedeki topraklarda yaşayanları sık sık rahatsız etmeye başladılar. 1148, 1154 ve 1160 yıllarında imparatorluğun¹⁴ Tuna sınırlarına akınlar yaptılar. Yine bu sırada Ugriya (Macaristan) ülkesini Kumanlardan korumak gayesi ile Transilvanya bölgesindeki sınırlarını kuvvetlendirmeye başladı¹⁵. 1211 yılı tarihli Kral Andrey'a ait bir yazmadan Transilvanya ve Yukarı Olta bölgesinin Kuman akınları yüzünden boşaltıldığını (çöle döndürüldüğünü) öğreniyoruz¹⁶. 1211-1212 yıllarında Transilvanya bölgesi sınırlarına yerleştirilen Alman şövalyelerine ithafen Ugr krallarının yazdıkları yazmalardan onların bu bölgeye yerleştirilme sebepleri (gayeleri) açıkça belirtilmektedir : "...Kumanlardan.... Krallığı korumak için" Ugrya'ya yapılan "ardı-arkası kesilmeyen akınlardan" korumak için¹⁷. Eserini XII.yy'ın ortalarında yazan Ottonis Frisingensis, Peçenek ve Kumanların Ugrya'nın doğusundan Transilvanya'nın yukarisına kadar olan bölgede göçebe olarak yaşadıklarını söylemektedir¹⁸. Bu görüşü Rus Yıllıklarındaki 1159 yılına ait kayıtlar da desteklemektedirler : "Ülkesini satan Galiç knyazı İvan Rostislaviç "Kuman topraklarına kaçtığı"nda" onun komutasında hemen binlerce Rus ve Kumandan oluşan bir ordu teşkil edildi. O, bu ordu ile Galiç knyazı Yaroslav'ın Tuna boyundaki şehirlerini yağma etmeye başladı"¹⁹. Bu da İvan ve kendisine bağlı Kumanların Tuna bölgesine yakın bir yerde bulduklarını göstermektedir. Rus Yıllıkları 31 yıl sonra Kumanların Tuna bölgesinde bulduklarına dair daha fazla bilgi vermektedirler : "1190 yılında Kara-Kalpıklar'ın en iyi askerleri Knyaz Rostislav Rurikoviç'e gelerek : "Bu Kumanlar kışın sık sık üzerimize gelerek bizimle savaştılar biz ise bunların Tuna boyundakiler olup-olmadığını henüz bilmiyoruz" diyerek dert yandılar²⁰. Yine Kumanların Tuna yakınlarına göç ederek yerleştiklerini 1186 yılında isyan eden Asenler'in durumu da göstermektedir : "Haziran veya Temmuz'da Asenler

¹⁴ V.Vasilyevskiy., *İz İstorii Vizantii v XII v.*, Slavianskiy Sbornik, C. II, Sank-Peterburg, 1877, s. 221; K.Ya. Grot, *İz İstorii Ugrii i Slavyanstva v XII v.*, Varşova, 1889, s. 130 ve devamı; F. Chalandon, *Jean II Comnène et Manue I Comnène*, Paris, 1912, s. 323-5, 413-14, 474; V. Zlatarski, *Istoriya na Bolgarskata Dirjava*, II, I, s. 383-6, 394-6. Tuna'da Kumanların "Kuman geçidi" diye bilinen devamlı yerleri Bizans kıyılarının sağ tarafında bulunuyordu. Bk. P. Mutaciev, *Bulgares et Romains*, s. 310 ve dipnot 1.

¹⁵ P. Golubovskiy, *Polovtsi v Vengrii*, Kievsk.Univ. İzvestiya, 1889, XIII, s. 47; K.Grot, a.g.e., s. 45-6.

¹⁶ Győrffás İstván, *A.Jász-Künok Története*, C. II, Kecskemét, 1873, s. 204-5.

¹⁷ R. Roesler., *Romantische Studien*, Leipz.1871, s. 332 I. Győrffás, a.g.e., s. 204-5; O. Uspenskiy, *Obrazovaniye Vtorogo Bolgarskogo Sarstva*, Zap. I. Novoross. Univ. C. 27, 1879, s. 227 (s. 100'de ayrı yazın), K. Kadlec, *Valast o valasské pravo v zemich slonanskych a uherskych*, v Praze, 1916, s. 84, 105.

¹⁸ Ottonis Frisingensis, *Gesta Friderici Imperatoris*, M.G.S.S. XX, s. 368; Bk. K. Grot, a.g.e., s. 56-7.

¹⁹ P.S.R.L., II, s. 497.

²⁰ P.S.R.L., II, s. 670.

Tuna nehriindeki Kumanlar'ın yanına kaçıyorlardı. Nitekim Nikita Honiat, Petr Asen'in Kumanları Bizans'a karşı ekin biçme (hasat mevsiminde) yani Temmuz'da yapacağı sefere yardım etmek için ikna ettiğini söylemektedir²¹. Bu sözlerden biz Asen'in Kumanlara gidecek kadar zamanının olmadığını anlıyoruz (Bununla birlikte Kumanlar yaz aylarında Karadeniz'in daha kuzeyine göç ediyorlardı). Demek ki Asen ile anlaşılan Kumanlar Tuna'ya çok yakın bir yerde bulunuyorlardı. Yine son olarak Bulgarlar'ın Kumanlar'la olan komşulukları hakkındaki bilgileri Nikita Honiat'da buluyoruz. O şöyle söylemektedir: "Bulgarlar ile sınırdaş İskitler" (o Kumanları böyle adlandırıyor)²². Rober de Clary XIII. Yüzyıl başında artık Bulgaristan topraklarının arkasından hemen Kumaniya (Kumanistan) topraklarının başladığını söylemektedir²³.

Böylece Kumanlar XII.yüzyılın ortalarına doğru kesin olarak Tuna bölgesine yerleşmiş bulunuyorlardı²⁴. Onların batıya doğru ne kadar mesafe ve

uzaklıkta yayıldıklarını bilmiyoruz. Ancak Tuna'daki "Demir Kapı'ya" kadar olduğunu söyleyebiliriz. Yine 1114 yılında Vidin'e kadar geldiklerini de biliyoruz²⁵. Kumanların göçebe olarak yaşadıkları sahanın güney sınırlarına baktığımızda artık ortak göçebe yaşama fikrinin kabul edildiğini, yaz aylarında imkânları olursa kuzeye, kış aylarında da güneye doğru süratle genişleyerek yayılıp göç ettiklerini görüyoruz. İşte bu yüzden Kumanların büyük bir memnuniyetle isteyerek sonbahar, kış ve ilkbahar aylarında güneye Tuna nehriye Bulgar ve Bizans sınırlarına gittiklerini görüyoruz. Ancak bu bölgede onlara yaz aylarında hiç rastlamıyoruz. Göçebeler yazı geçirmek için özellikle Güney Karpat eteklerine gidiyorlardı. Belki de işte bu yaz aylarında Kumanlar özellikle Macarları rahatsız ediyorlardı. Hatta yine Karpat dağlarının arkasına kadar sokularak Transilvanya'ya geçiyorlardı. Kaynaklardan anladığımız göre 1186 yılının yazında Başbuğ Asen Kumanları kandırarak onları Bizans'a karşı yapacağı akın için Karpat dağlarının eteklerine getirtmiştir.

Daha sonra Kumanlar kuzeye doğru Karpat dağları boyunca günümüzdeki Bukovina'ya kadar gitmişlerdir²⁶. Onların Ruslar'a doğru ne kadar uzaklıkta ve mesafede göç ederek yayıldıklarını bilmiyoruz, sadece Rusya'da yaklaşık olarak Dnyeper nehrinin sol kıyısı boyunca olan sınırlara kadar yayıldıklarını biliyoruz. Bu sınırlardan biri de Bug²⁷ nehrinin güney kolunu teşkil eden "Visem" ırmağıdır (belki günümüzdeki Vis veya Viska). Kumanların XII.yüzyılda yavaş yavaş ele geçirdikleri yerler Kiev topraklarının tam sınırına kadar geliyordu²⁸. Visem ırmağı Pereyeslavl bölgesinin sınırlarında bulunan Sula ve Psla nehirlerinin uzunluğu boyunca devam ediyordu. Bu uzunluk Galiç knyazlığının güney sınırlarına kadar uzanıyordu (Uşitsa nehri Dnyester'in sol kolunda, Prut'un yukarısında bulunuyordu)²⁹. Galiba Galiç ve Kiev knyazlıklarının güney bölgelerindeki bütün topraklar artık "Kumanların toprakları" olmuştu.

²¹ C. Sathas, *Bibl.medii aevi* I (1872), s. 78. Krş. V. Zlatarskiy, *İstoriya na Bolgarskata derjava*, II, I, s. 448, 451, 453 ve dipnot I.

²² O.Uspenskiy, *Vizantiyskiy Pisatel Nikita Akomimat iz Hon*, Sank-Peterburg, 1874, s. 182.

²³ Robert de Clary, *La Prise de Constantinople* gl. LXV u Ch.Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin, 1873, s. 52 : "Or est Commaine une terre qui marchist a Blakie". Krş. O.Uspenskiy, *Obrazovaniye Vostogo Bolgarskogo Tsarstva*, s.211. Bulgar Valahlarına Bizanslı yazarların ve onlardan sonrada Latin yazarların isim vermeleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. ("Blakie" Robert de Clary) krş. V. Zlatarskiy, *Poteklo na Petra i Asenya Vodaç na Vztanieto v 1185 god*, Spisanic na Bolg. Akad. na Naukite, kn (kitap). XLV, 1933.

²⁴ Makalemin başında (Annali Istituta Im.N.P. Kondakova, c.IX, s. 73 veya 43.ayrı bölüm) bu konuda çalışan araştırmacıları yukarıda söyledim - Roesler, Jirecek, Gyárfás, Uspenskiy, Mutafciyev. Bunlar Kumanların Tuna bölgesine ilk gelişlerini kaynaklarda verilen bilgilerin karşılaştırması sonucunda ulaşılan fikri yani XI. Yüzyıl veya XII. yüzyıl başında olduğunu savundular. Ancak ne yazık ki bu konuda ileri sürülen delillerin büyük bir kısmını inandırıcı görmek mümkün değildir. İsimlerini saydığımız tarihçiler fikirlerinin kaynaklarını mesela Roesler, *Romänische Studien*, s. 334'de Miserabile Carmen Rojer ile Rubruk'un seyahatnamesine dayanmışlardır. Kumanların XI. yüzyıl - XII. yüzyıl başlarında Tuna'daki yerleşim yerleri hakkında henüz bir hüküm vermemiz mümkün değildir. Bu yıllarda yani Rojer ve Rubruk'un eserlerini yazdığı yıllarda (XIII.yüzyılın ikinci yarısı) Kumanlar Tatarlar tarafından Karadeniz boylarındaki yerlerinden çıkarıldılar ve onların bir bölümü Tuna'daki Ugr (Macar) ve Bulgar sınırlarına yakın bir yere yerleştiler. Ancak onlar burada XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başında yaşadılar mı? bu konuda yeterli bilgilere sahip değiliz. Bu sırada Kumanların Bizans'a akınları da bize yine onların Tuna yakınlarına göç ettiklerini Gyárfás, *A Jász-Kunok története*, II, s. 211 ve Uspenskiy'in, *Obrazovaniye...*, s. 208, 211'de görmek istedikleri gibi göremiyoruz. Ayrıca C.Jirecek'in dayadığı toponimler *Einige Bemerkung über die Überreste der Petschenegen und Kumanen...*, Sitz.d.K.Böhmischen Ges.d. Wiss., Classe f. Philos. 1889, s. 11 ve P. Mutafciyev, *Bulgares et Romanis*, s. 156-7, 231, 310 (yer isimleri Kuman isminden veya Kuman dilinden doğmuştur). Kumanların Tuna bölgesinde ilk defa ne zaman görüldüklerini söyleyebilecek delillere sahip değiliz çünkü bu yer isimlerinin ortaya çıktığı zamanı kesin olarak bilmiyoruz, ancak onların büyük bir bölümünün galiba Tatar dönemine ait olduğunu söyleyebiliriz. İşte bu yüzden onlardan bize çok sayıda toponomik malzeme kalmıştır ve bunları araştırıp toplayan da L. Rasonyi-Nagy olmuştur. L. Rasonyi-Nagy, *Valacho-Turcica*, Forschungsarb. d. Mitgl.d. Ung.Inst. u. des Colleg. Hungar.in Berlin, 1927 ve G. Loko, *Haveselve és Moldva npei a X-XII.sz.* [X.XII. yüzyılda Valah ve Moldava halkları], Ethnographia, 1935.

²⁵ Anna Comnena, *Alexiadis*, ed. Bonn, II, s. 302; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Jer Comnène*, Paris, 1990, s. 260; P.Mutafciyev, *Bulgares et Romanis*, s. 309.

²⁶ Roesler böyle düşünmüştür. *Romänische Studien*, s. 339, Carmen Misirabile delillere dayanarak "Kumaniya ve Rusyanın sınırlarının dışında Samoşa'nın yukarısında ve Rodni dağlarının arkasında bulunduğunu belirtmektedir. : "Rex Cadan inter Rusciam et Comaniam per silvas trium dierum habens iter, sire viam, pervenit ad divitem Rudanam". Bol. XX (M.G.S.S. XIX, s. 555).

²⁷ *P.S.R.L.*, II, s. 669, yıl 1190, krş. M. Gruşevskiy, *Oçerk İstoriı Kievskoy zemli*, Kiev, 1891, s. 13-14; aynı müellif, *İst.Ukr.-Rusi*, II, s. 261.

²⁸ Kiev ve Herson bölgelerinin daha önceki sınırları Vis nehri boyunca idi (bk. Rossiya, V.P. Semenov'un redaktörlüğünde, *Novorossiya i Krim*, harita). Bu nehir hakkında yine bk. Buraçkov, *Zametki po Ist. Geografii Yujno-Russkih Stepey*, s.675..

²⁹ M. Gruşevskiy, *İst.Ukr.-Rusi* II s. 460-1.

Tuna'dan batıya doğru giden Kumanların güneydeki topraklarının sınırları ise Azak ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar olmuştur. Kiev yıllıklarında ve İgor Bölüğü (Seferi) Destanında "Lukomor" Kumanları yani "büyük körfez denizlerinde" yaşayanlardan sıkça bahsedilmektedir ki Ruslar bütün körfezleri (koyları) bu isimle adlandırmışlardır. Ayrıca burada Dnyeper nehrinin başlangıç kısmı (ağzı) veya Azak Denizi'nin kuzey kıyıları bulunmaktadır³⁰.

Kumanlar Kırım yarımadasına ve adanın kuzeyindeki bozkırlara da göç etmişlerdir. Rubruk : " bu arazide (.....[güneyde dağlık Kırım] Tatarlar gelinceye kadar bu bölgenin yani güneydeki dağlık Kırım'ın bitiminden kuzeye doğru beş günlük bir zaman dilimi boyunca uzanan arazide Kumanların bulduklarını" yazmaktadır³¹. Arap coğrafyacısı İdrisi (XII.yy'ın ortaları) Herson'dan Yalta'ya giden yolun Kumanların ülkesinden geçtiğini belirtmektedir³². Bu da gösteriyor ki Güney Kırım Kumanlara aitti. Ancak bu seyyahların verdikleri bilgileri şüphe ile karşılamak gerektiğini belirten Buraçkov³³ göçebe yaşayanlar için güney yani dağlık Kırım'ın yaşamak için hayat şartlarına uygun olmadığını haklı olarak belirtmektedir. Yine Rubruk'un

verdiği bilgilerin İdrisi'nin verdiği bilgilerden daha doğru olduğunu görüyoruz. Rubruk Dağlık Kırım'da Herson ile Sudak arasındaki 40 tane sağlam şehir ve kalede yaşayan değişik halklar içerisinde Gotlar'ın da olduğunu ve Kumanlar'a vergi verdiklerini söylemektedir³⁴. Bu bilgi gerçeğe daha yakındır³⁵. Bu da bizlere sadece bozkırla sınırdış olan bölgelerde Kumanların "nüfuz sahasını yani etkinliklerini" göstermektedir ki bu etkiden de Kırım şehirlerinin Kumanlara haraç (vergi) verdiklerini anlıyoruz. Neticede Kumanlar için Kırımın deniz kıyısındaki şehirlerini kendilerine bağlı olarak ellerinde tutmaları çok önemliydi çünkü Kumanlar için bu şehirler buralarda üretilen malları – ham maddeleri satın aldıkları bir alış-veriş merkezi olmuşlardı. İbn Al-Atir Sudak hakkında şöyle demektedir: "Bu şehir, Kıpçakların her türlü ihtiyaçlarını karşıladıkları bir şehir idi. Çünkü buraya Hazarlar'ın Denizinden (Kara Deniz) giyim eşyası getiren gemiler yanaşıyorlardı. Kıpçaklar onlardan parayla kıyafetler satın alıyorlar karşılığında da müslüman tüccarlara kız ve erkek esirleri (köleler), Burtas, kunduz ve sincap kürkleri ile ülkelerinde bulunan diğer eşyaları satıyorlardı³⁶. Galiba Arap tarihçisi Kumanların "nüfuz sahaları" olan ve ticari alış-verişlerini yaptıkları Sudak şehrini onların kendi şehirleri olarak düşünmüştür³⁷.

Rubruk'un kendi yol güzergâhı boyunca Sudak'tan kuzeye doğru hareket ettiği üçüncü günün sonunda Kırım bozkırlarında Tatarlarla karşılaşması ve bundan sonra "başka bir dünyaya girdiğini" düşünüp söylemesi manidardır³⁸. Belki de böyle bir durum Kumanların hakimiyeti sırasında da olmuştur yani Kumanlar Sudak'ın oldukça kuzeyindeki bozkırlara göç etmişler ve bu şehre yakın yerlerde yaşamamışlardır. Kırım'da 16 yıl yaşayan (1436-1452) İosafat

³⁰ "Lukomor" ve "Lukomor Kumanları" ndan yıllıklarda 4 defa, İgor Bölüğü Destanında da bir defa bahsedilmektedir. Yıllık yazarı yine knyaz Mihail Yureviç ile Kumanlar arasındaki diğer bir savaştan bir vesile ile bahsetmektedir : "Tanrı onu babasının duaları sayesinde kurtardı ve o güçlükle Lukomorlulardan kaçabildi" (P.S.R.L., I, 1926, s. 360). İgor Svyatoslaviç kendi drujinasına (askerlerine) ölü 1185 yılındaki seferi sırasında şöyle diyordu : " Dedelerimizin gitmediği Lukomor Denizi yakınlarındakiler üzerine (Kumanlar) gidiyoruz" (P.S.R.L., I, s.397, yıl 1186). 1993 yılında ise Kiev knyazı bozkırdan Kanev'e gelerek "Lukomor Kumanlarıyla" barış görüşmeleri yapılmasını emretti (P.S.R.L., II, s. 675). 1223 yılında da Tatarlar "Don ve Lukomor Denizi" boyunca yaşayan Kumanları kovdular (P.S.R.L., I, s. 504). İgor Bölüğü Destanının yazarı da Svyatoslav'ın dediği gibi söylemektedir: " Kafir Kobyak'ı Lukomor Denizinin (deniz körfezinin kıyısından) güçlü ve çevik Kuman ordularının içinden bir kasırga gibi koparıp aldı..." (V.Pepets, Slovo o Polku Igorevici, 1926, s. 109). Barsov, *Oçerki Russk İst. Geografii*, s. 275 ve Gruçevskiy, *İst. Ukr.-Rusl.*, II, s. 214. Lukomor'u Aşağı Dnyeper olarak düşündüler; Novitskiy bu konuda özellikle "Davn Lukomor'ya" adlı bir makale yazmıştır (Zap. İst.-Fil.Vidd. Vseukr. Akad. Nauk XXIV 1929, s. 1-53). O Lukomor'u Aşağı Dnyeper ile Azak Denizi'nin batı kıyısı arasında göstermektedir. Ancak Brun'da bu konuda bir makale yazmıştır. *Sleds Drevnyago Reçnogo Puti iz Dnyepera v Azovskoe More* Zap. Novoross. Univ., C. 28, 1879, s. 178-9. Bu makalede Lukomor kelimesi ile sadece Azak Denizi'nin batı bölgesini değil tümünü yani Azak Denizi kıyılarını anlamaktayız demektedir. Gerçekten İgor Svyatoslaviç'in sözlerine ve onun seferinin yönüne bakacak olursak bu görüş kuvvetlenmektedir. Şu halde "Luko Morya" adı altında Azak Denizi'nin batısından ziyade kuzey-doğu kıyılarını düşünmemiz gerekmektedir.

³¹ Vilhem de Rubruk, *Puteşestbiye v Vostoçniya Strani*, Perov. Malina Sank-Peterburg, 1910, s. 68. Pl. Buraçkov, *Opit izledovaniya o Kumanah ili Palovitsah*, Zapiski. Odessk. Obş. St. I Drevi. X, Od. 1877, s. 117. Bu yerin neresi olduğunu Rubruk'ta doğru olarak vermemiştir, çünkü o Kumanların hepsinin Kırım'a gitmediklerini ve bir kısmının Perekop'un kuzeyine göç ettiklerini düşünmektedir.

³² *Géographie d'Edrisi*, trad. A.Jaubert. c.II, Paris 1840, s. 395: De Cherson à Djalta dans le pays des Comans, -30 milles".

³³ Pl. Buraçkov, *Opit İzle...*, s. 114 ve 117.

³⁴ Rubruk, a.g.e., s. 68. F.Brun, *Materiali İstorii Sugdey. Çernomor'ye*, C. II, Odessa, 1880, s. 135-6; Rubruk "Kırk-kale (quara castella) adı altında düşündü ancak Rubruk'ta anlayışla karşılamadığımız şey şehrin adını "Kırk-era" (Kırk yer) olarak vermesidir ki bu yer günümüzde Çufut-kale diye geçen yerde bulunmaktaydı.

³⁵ A.A.Vasilyevskiy bunu kabul ediyor. *Goti v Krimu*, Izv. Gos. Akad. İst. Mat. Kult. C.V, I.1927, s. 255-6; krş. İngilizce baskısı *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass. 1936, s. 136 ; V.D. Smirnov, *Krimskoe Hanstvo pod Verhoventvom Otomanskoy Porti do Haç. XVIIIv.*, Sank-Peterburg, 1887, s. 3 ; Simimov hier nedense Rubruk'un Kırım'ın dağlı kavimlerinin Kumanlara haraç (vergi) ödemesi hakkındaki bilgilerini şüphe ile karşılamaktadır. J. Marquart ise *Über das Volkstum der Komanen*, s. 140'da İdrisi'nin Yalta'nın Kumanlara ait olduğu hakkındaki haberlerini doğru kabul etmektedir.

³⁶ V. Tizengauzen, *Sbornik Materialov. Otnoşyashhsya k İstorii Zolotoy Ordi*, Sank-Peterburg, 1884, s. 26. Kumanlar için Sudak'a kadar mal satın aldıkları ve sürüm yeri olarak kullandıkları şehir Herson olmuştur. Bk. Anna Commena, *Alexiadis*, II, s.7, krş. A.Vasilyev, "Problema Srednevekovogo Krima", *Noviy Vostok*, No.3, 1923, s. 382-3.

³⁷ Marquart, İbn Al-Atir'in verdiği bilgileri hiç şüphe etmeden kabul etmektedir. *Über das...*, s. 140.

³⁸ Rubruk, a.g.e., s.69.

Barbaro, Kumanların sadece Kırım'ın kuzey-doğu bölgesinde yaşadıklarını söylemektedir³⁹. Kesin olarak söylemek gerekirse Kumanlar Kırım'ın kuzey-doğu ve kuzey batı bölgelerinde yaşamışlardır çünkü burada bulunan bazı isimler onların bu bölgede yaşadıklarına şahitlik etmektedirler : Kara-Kıpçak (Kırım'ın kuzey-batı bölümünde bulunuyordu) ve Kıpçak (Büyük-Karasu nehrinin kuzey-doğusunda bulunuyordu)⁴⁰.

Ayrıca eserini XIII.yy'ın ortalarında yazan İbn Said, Azak Denizi'nin yanında Maniya'ya ait olduğu bilinen ama "hiçbir zaman" bulunamayan sarayın bulunduğu yüksek dağın yerini tam belli olmasa da bilmıştır. Yine İbn Said şöyle demektedir : "O Tuman Sultanlarının servet ve zenginliklerini korumak için hizmet etmiştir. Şimdi de Berke'nin halefinin servetini koruyor"⁴¹. "Manii" ve "Tuman" isimlerinin Latince Kuman ve onların ülkesi Kumaniya olduğunu biliyoruz. Ancak bu büyük ve yüksek dağı nerede aramamız gerektiğini bilmiyoruz.

Netice olarak, Kırım yarımadasında yaşayan Kumanların yerli halk üzerindeki çok büyük tesirlerinden birini bir zamanlar Kırım'da yaşayıp, XIV.yy'da Galiç, Volin, Litvanya ve Polonya'ya göç eden Ermeniler ile Karaimler'in günümüze kadar Kuman dilini muhafaza ederek benimseyip kullandıklarında görmekteyiz⁴². Ayrıca Kuman topraklarında Karaimlerin yaşadıklarını XII. asır Musevi seyyahı Rabi Petahiya'da söylemektedir⁴³.

Kumanların Azak Denizi'nin doğusunda yani Don nehri ağız ile Kerç boğazı arasındaki topraklarda yaşayıp-yaşamadıkları ise kesin olarak belli değildir. İdrisi, Azak Denizi'nin doğu kıyılarının tamamının Kumanlara ait olduğunu açık bir şekilde söylemektedir : "la majeure partie de ce lac (İdrisi

Termi gölünü Azak Denizi olarak adlandırmaktadır. Bak. 42.dipnot), du côté de l'Orient, dépend de la Comanie"⁴⁴. Eğer Bang'ın Kumanların XII.yy'ın ilk yarısında Azak Denizini "evleri"⁴⁵ olarak adlandırdıkları tahmini doğru ise bu durum onların kendilerini bütün Azak Denizi'nin sahipleri gibi hissetmelerini sağlamıştır. Ancak bu bölgeye XII.yy'ın ortalarında bizzat gelip-giden Rabbi Petahiya "Kedar ülkesi ile Hazar ülkesi arasında körfez bulunmaktadır ve Kedar (Kuman) topraklarına bir günlük uzaklık mesafesi vardır" diye söylemektedir⁴⁶. Eğer burada Hazar ülkesi adı altında Kırım değil de Azak Denizi'nin doğu bölgesi kastediliyorsa bu bize Hazarların Azak Denizi'ne çok yakın bir yerde Kuman topraklarının doğu kıyılarındaki (Eyskim ? Beysugskim ?) körfezlerden birinde yaşadıklarını göstermektedir. 1237 yılında bu topraklardan geçen Dominiki Yulian, Kumanlar hakkında hiçbir bilgi vermemektedir : O, "Konstantinopol (İstanbul)'den ifadesine göre Zihya ülkesinde bulunan Matrika (Matarka, Kerç)'ya yüzerek geldi ve burada tasvirlerinden Kumanlara benzemeyen bir halk buldu ve daha sonra bozkırın arasından ileriye doğru 13 gün boyunca gitmiş ise de Alan ülkesine kadar ulaşamamıştı". Yulian'ın verdiği bu tarif ve bilgilerden bu dönemde Kumanların Azak Denizi'nin güney-doğu kıyılarında bulunmadıkları anlaşılmaktadır⁴⁷.

"Kuman Topraklarının" sınırları Azak Denizi'nden doğuya doğru Kafkas Dağları etekleri ile Volga'nın aşağısına ve Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarına kadar yayılmıştır. Kaynakların yetersizliği yüzünden Azak Denizi ile Hazar Denizi arasında göçebe olarak yaşayan Kumanların sınırlarını tam olarak tespit etmemiz mümkün değildir. Sadece Kumanların Kafkas Dağları'nın etekleri ile Volga nehrinin ağızına kadar ulaşamadıklarını söyleyebiliriz : Kafkas Dağları'nın eteklerinde Alanlar ve diğer küçük Kafkas halkları ile bilhassa Volga'nın aşağısında günümüzde Saksin şehrinin bulunduğu yerin yakınlarında Hazarlar bulunuyorlardı.

³⁹ Rusya'daki kütüphanelerde yabancı yazarlar hakkında V.Semenov'un redaktörlüğünde yapılan çalışmaya bk. Sank-Peterburg, 1836, s. 90 ve dipnot 17.

⁴⁰ Marks'ın Büyük Dünya Atlası, Sank-Peterburg, 1905, Tablo 28.

⁴¹ Aboulfeda, Geographie, ed. Reinand, C. II, Paris 1883, s. 322. Azak Denizi İbn Said'de Tuma gölü olarak adlandırılmıştır ki bu İdrisi'nin verdiği Termi gölünün kendisidir (Geographie d'Edrisi, C. II, s. 434). Yine bunu F.Burun'da kabul etmektedir, Çernomorje. Sledi Dreynyogo Reçnogo Puti iz Dnyepera v Azovskoe More, Tsit.lizd. s. 199-202. O.J.Tuulio (Tallgren) de İdrisi gibi Tyrambe okumuştur (Du nouveau sur Idrisi, Studia Orientalia, VI, Helsinki, 1936, s. 29, 163, 195). Şu gerçek ki Ptolomeya ismi Azak Denizi kıyısında yaşayan Tvqambn şehrine ve Tvqamba halkına kadar çıkmaktadır (H.v.Mzik, Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der I'..... des Klaudios Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huvarizmi, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Mergenlandes, Bd.XLIII, 1936, s. 193; krş. Tuulio (Tallgren), a.g.e., s. 195).

⁴² T.Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademji Umiejetnosci, Nr. II, 1929, C. XVII, XXV, LIV, LXV-LXVII.

⁴³ Elkan Nathan Adler, Jewish travellers, London, 1930, s. 66.

⁴⁴ Geographie d'Edrisi, c.II, s.434 ; krş. F.Brun, Sledi Dreynyogo Reçnogo Puti, s. 200.

⁴⁵ W.Bang, Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus. II. Über den komanischen Namen der Matotis, Bull. D.I. Classe des Lettres. Académie R. De Belgique, 1911, no 1, s. 39-40 (Kumanların Azak Denizi yakınlarında bulduklarına dair Bizans kaynaklarında sadece eserini XII.yy'ın ilk yarısında yazan Ioanna Tsetsa'nın eserinde bilgi bulunmaktadır).

⁴⁶ E.N.Adler, Jewish travellers, s. 65.

⁴⁷ A.Theiner, Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram, I, 1859, No. CCLXXI, 1927. Krş. Rusça. V.Yureviç, V zap.Odessk.Obş.İst. i Drevn. C.V, Od. L963, s. 999-1000. Aşağıda Yulian'ın yazdığı ve yukarıda da Rubruk'un bahsettiği "Tanaid Denizinin ağızı" (yani Kerç boğazı) "Zihya'da bulunan Tatarları itaat etmeyen ve doğudaki Svev ve İverler'dir" (Maleina, s. 66-7). Böylece Yulian ve Rubruk'a göre Kumanlar Azak Denizinin güney-doğu sahillerinde yaşamamışlardır.

Plano Karpini "Komanıya'ya güneyden Alanlar, Çerkezler ve Hazarlar sınırdaş...."⁴⁸ diye yazmaktadır. İbn al-Atir ise Tatar saldırıları sırasında Kuzey Kafkas dağlarının eteklerinde "pek çok halkın yaşadığını, bu halklar arasında Alanların, Lezginlerin ve çeşitli Türk kabilelerinin bulunduğunu" söylemektedir (bu Türk kabileleri arasında Kumanlar yoktur. İbn al-Atir daha sonra ayrı olarak onlar hakkında bilgi vermektedir)⁴⁹. Alanlar burada o kadar çok güçlü idiler ki, Kumanlar Daryal geçidine gitmek için onların topraklarının içinden geçememişlerdir. Bu durum 1118 yılına ait "Kartlis-Tshovreba" adlı Gürcü yıllığında belirtilmiştir. Bu yıl Gürcü Kralı II. David, Karadeniz bozkırlarından gelen çok büyük bir Kuman kütlesini kendi hizmetine aldı. Kumanlar Gürcistan'a gitmeden önce David'den Kafkas eteklerindeki Alan topraklarının içinden geçmeleri imkanının kendilerine verilmesini istediler. David'in bizzat kendisi hem Kumanlardan hem de Alanlardan esir almak için Kumanları karşılamaya çıktı. Bundan sonra ise Kumanları Daryal geçidinin içinden Gürcistan'a geçirmeye mecbur oldu⁵⁰. Kumanların Kafkas dağlarının eteklerindeki bozkırlarda Alanlardan ayrı olarak ve kuzeyde yaşamaları İbn al-Atir'in Tatar (Moğol) istilâsı hakkındaki hikayelerinden bellidir: "Tatarlar, Alan topraklarına Kafkas dağlarının arkasından geldiler. Alanlar onları ancak Kumanlarla birleşerek yenebildiler. Tatarlar, Tatar diplomasisinin tesiriyle Alanlara dokunmadılar". Bu da gösteriyor ki her iki halk burada birlikte yaşamamışlardır. Bu durumda bize Tatarların Alanları sadece yendiklerini, Kuman topraklarını istilâ ettiklerini ve Kumanların Alanlardan daha kuzeyde yaşadıklarını göstermektedir⁵¹.

⁴⁸ Plano Karpini bu yeri tam olarak şöyle tarif etmektedir: "Güneyden Kumanlara Alanlar, Çerkezler, Hazarlar bitişik bulunuyorlardı. Yunanistan ve Konstantinopol hatta İber toprakları, Kahlar, Brutahlr ki lude diye de tanınıyorlar-onlar kafalarını sürüyorlar (başlarının üzerine yürüyorlar)- yine Tsikk, Georgian ve Ermeni ile Türk toprakları" (Malenina, s. 50). Bütün bu bilgilerden burada isimleri verilen halkların hepsinin doğrudan Kumanlar'la komşu olduklarını düşünebiliriz; bu yeri gerçekten de şöyle anlamak gerekir: Kumanlarla Alanlar, Çerkezler ve Hazarlar hatta güneyde yaşayan İberler, Kahlar, Gürcüler, Ermeniler'le komşuluk etmişlerdir. Son gruptaki halklar ise Kafkasların dışında yaşadılar ve bu yüzden de Kumanlarla sınırdaş olamamışlardır, zira Kumanlar hiçbir zaman Kafkasların dışına göç etmemişlerdir.

⁴⁹ V. Tizengauzen, a.g.e., s. 25.

⁵⁰ Histoire de la Géorgie, tr.par. M. Brosset, le Patie, S.Pet.1849, s.362; Krş. Rusçası M.Djanaşvili, *Izvestiya Gruzinskikh Letopisey i Istorikov o Severnom Kafkaz i Rossii*, v Sbornika Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kafkaza, Vip. 22, Tiflis, 1897, s. 35-36.

⁵¹ Rus tarihçileri Moğolları genellikle Tatar ismiyle vermektedirler. Rasovskiy'de böyle vermiştir. Bizde metne sadık kalarak Tatar şeklinde verdik ancak Rasovskiy'in burada bahsettiği halk Moğollardır.

⁵² V. Tizengauzen, a.g.e., s. 25; *Lyaskoronkiy, Ruskiye Pohodi v Stepi v Udelno-Yeçevoye Vremya*, J.M.N. Pr. 1907, IV, s. 307-309: "Dnyeper ve Don arasındaki diğer yerler dışında Kumanları göremiyoruz. Tatar istilâsı sırasında Kafkas bozkırlarında bulunmalarını da böyle açıklıyoruz. Ancak şu teklifi de ileri sürmek zorundayız. Burada Kumanların kendileri değil, yabancı "yarı barbar halklar" yaşadılar ve Kumanlar kendi sınırlarını savunmak için Kafkas önlerine yerleştiler. Bu şekilde galiba kendileri de ülkelerini

Yukarıda da ifade edildiği üzere Volga'nın ağız Kumanlara ait değildi, çünkü buranın ortasında bulunan Saksin adındaki şehir de Hazarlar hayatlarına devam ediyorlardı⁵². Ancak Kumanlar bu şehrin yakınlarında ve Volga nehrinin yukarı akıntısı boyunca olan kuzey tarafında göçebe olarak yaşadılar. Lavrentev Yıllığında 1229 yılı hadiseleri anlatılırken şöyle bir bilgiye rastlıyoruz: "Bu yıl Saksinler (Hazarlar) ve Kumanlar Tatarların önünden kaçarak aşağıdan Bulgarlara doğru kaçıyorlardı ve Bulgarlar Tatarlardan kaçanları liyk (Mik ?) nehrinin aşağısında sınır bekçisi olarak tutuyorlardı"⁵³. Eserini XII.yy'ın son çeyreğinde yazan İslâm tarihçisi Ahmet Tuskiy (Tunuslu)'de şöyle demektedir: " Saksinler Kıpçak ordalarından çok sıkıntı çekiyorlardı"⁵⁴.

Bununla birlikte "Kuman topraklarının" sınırlarını özetlemek için çalışmamızın başına yani Türkistan'a geri dönüyoruz. Doğudan batıya Orta-Asya bozkırlarından Tuna boyuna kadar olan Kuman "toprakları" 3 1/2-4 bin km'ye kadar uzanmış, güneyden kuzeye Karadeniz kıyısından bozkır ormanları sınırına kadar Kumanların göç seviyeleri de 700 km'ye kadar ulaşmıştır. İşte bu

korumak için yer değiştirmeyi kabul ettiler. Bunu güney Rus sınırlarında da uyguladılar". Kumanlar Don'un doğusuna kadar göç ettikleri için Lyaskoronkiy'in bu fikrini reddetmek çok zor. Yine o Kuman "sınırlarının" korunması hakkındaki bu suni teoriyi ortaya atmayı da tercih etmiştir. Ancak sınırların göçebe ve yarı göçebe halklara karşı koruma anlayışının sırf yerleşik halklara ait olduğunu da biz fark ettik. Ben şunu çok iyi biliyorum ki göçebeler bu anlayışı hiçbir zaman uygulamamışlardır.

⁵² X.yy'da Hazarlar Svyatoslav tarafından yenilgiye uğratılmalarından sonra tamamıyla yok olmadılar ve her zaman çoğunlukla da kendi devletlerinin topraklarında değişik yerlerde yaşamaya devam ettiler (Kırım'da, Petahya'da, Azak Denizi'nin doğu sahillerinde, bk. Bir sonraki sayfaya). Galiba onlar aşağı Volga'da yaşayarak siyasi bağımsızlıklarını korudular. Hazarların merkezi şehirleri olan Saksin, yine onların daha önceki başkentleri İtil'in yerinde bulunuyordu. Bu yüzden Hazarlar XIII.yy'da Saksinliler adı altında anılmışlardır. Nitekim Rus Yıllıkları onları 1229 yılı hadiselerini anlatırken böyle isimlendirmiştir. Plano Karpini de onları bu adla tanıyordu. Saksin Moğol istilâsına kadar büyük ticaret şehri ve Müslüman kaynaklarına göre Tatarlar tarafından alınması çok güç olan müstahkem bir şehir idi. P.Karpini Saksinlilerin şehirlerini Tatarlardan başarıyla koruduklarına dair bir de efsane anlatmaktadır. Kumanların aşağı Volga'ya hakim olmaları şaşılacak bir şey değildir. Hazar-Saksinler XII-XIII.yy'da da henüz güçlüydüler. XI-XII.yy'daki Hazarlar ve Saksinliler hakkında bk. F.Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa*, bölüm 15, "Stadt und Volk Saksin", Izvestiya. Akad. Nauk, c.XI, 1899, Kasım, s.288-292 ve Rusça *K Analizu Vostochnih Istochnikov o Vostoçnoy Yevrope*, J.M.N.Pr., 1908, Mart, s. 37-41; J.Marquart, *Über das Volkstum der Komänen*, s. 56-57, 102, 146.; A.I.Sobolevskiy, *Slavyan-Skifskie Etudy*, XV, Izvestiya po Russkomu Yaz. I Slov. C.II, kn.1, Leningrad, 1929, s.1 66-7; A.Yakubovskiy, *Feodalnoye Obşestvo Sredney Azii i ego Torgoviya c Vostoçnoy Yevropey*, Mat po ist. Uzbek., Tadjik. i Turkmenen SSR, ç.I, Leningrad, 1933, s. 29-30; W.Barthold, *Khazar*, Enz.d.Islam, II, s. 1003-1005, V.F.Böchner, *Saksin*, İbid. IV, s. 88-89; V.Minorskiy, *Hudud al-'Alam*, London, 1937, s. 453.

⁵³ P.S.R.L., I, s. 435. Daha önce de belirttiğim gibi (bu makalenin başında, Annali Instituta im. N.P. Kondakova, c.IX, s.71 dipnot . 2, s. 41 vd.) 1140 yılı hadiselerinde yıllıkçı Kiev knyazı Mstislav Vladimiroviç (1125-1132)'in Kumanları "Don, Volga ve Yayık'ın dışına" kovduğunu haber vermektedir. (P.S.R.L., II, s. 303-304) Burada Volga, Yayık tarihi gerçeklere göre daha şiirimsi bir mübalağa ile hatırlanmaktadır.

⁵⁴ Dorn'dan atfen, F. Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa*, s. 288, Mélanges asiatigues, VI, Sank.Peterburg, 1873, s. 371-2.

yüzden Ermeni çarının oğlu Getum Kuman topraklarının ölçüsüne hayret ederek "Kumaniya - bu dünyadaki en büyük memleketlerden biri" diyerek çok doğru bir tespit yapmıştır⁵⁵.

Kumanlar hakkında araştırma yapanlar Kuman topraklarının "merkezinin" genellikle Azak Denizi'nin kuzey kıyıları ile Don nehrinin aşağı tarafları olduğunu düşünmüşlerdir. İlk önce "merkez" olarak ifade edilen bu terimi reddetmek gerekir çünkü yerleşik yaşayan halklara nazaran göçebe olarak yaşayan halklar da böyle "merkezler" iki tane bulunmaktadır : yazlık ve kışlık, yazın yazlık yerde kışında kışlık yerlerde yaşarlar. Yine bundan başka Kumanlar sadece Dnyeper ile Don arasındaki bu bölgede aynı zamanda yaşamadılar. Ayrıca Kuman gruplarının her birinin bağımsız yazlık ve kışlakları vardı diyebiliriz. Çeşitli Kuman grupları (boyları) hakkında çok düzenli bilgimiz olmadığı için bu zamana kadar kendimizi aldattık. Kaynakların büyük bir kısmı bize yalnızca Azak kıyısındaki (bunu da daha doğru adlandırsak - Doneçliler, Donlular) Kuman grubu hakkında bilgi vermektedirler; diğerleri hakkında ise çok az bilgimiz vardır çünkü bu gruplar birinci grup gibi kalabalık değillerdi. Hepsini 5 grup olarak düşünebiliriz.

Kumanların en eski ve birinci grupları XI-XIII.yy'da Avrupa'ya göç edip yerleşen Kumanların ana yurtlarında kalan Orta-Asya'daki gruptur. Bu gruba Kumanların en eski birliklerinden biri olan Emek ve Kanglı-Kumanları ile XII.yy'da yeni oluşturulan grup girmektedir. Bu grupların ve diğerlerinin XI. yüzyıldaki kışlakları Orta-Asya'da bulunan Kumanların kışlakları gibi galiba Tyan-Şan ve Altay dağlarının etekleri ile Sır-Derya nehrinin aşağı bölgesidir. Yazlıkları ise kuzey ve kuzeybatının kilometrelerce uzağında : Batı Sibirya'nın ormanla kaplı bozkırları ile Ural'ın gerisi ve Kam'ın aşağısı olabilir⁵⁶.

Diğer gruplar ise Hazar Denizi'nin yanında ve Karadeniz'in çevresindeki bozkırlarda yaşadılar. Buradaki göçebe hayatın şartları Asya'daki hayatın şartları gibiydi : çok sıcak olması ve bunun sonucunda bozkırın güney bölgesinde yaz aylarında otların yanması Kumanları bu aylarda kuzeye ormanlı bozkırlara veya dağ eteklerine göç etmeye zorladı. Kışın ise tam aksine buz, ayaz ve karın çok olması göçebelere bozkırın güneyine inmeye mecbur etti. Kumanların bir yerden diğer bir yere göç ettiklerine dair bilgileri bize

çağdaşlarımız da vermektedirler. Arap tarihçisi İbn-al-Atir, Kumanlar dönemindeki Tatar saldırılarını anlatarak Kıpçak topraklarındaki meraların iki bölgede bulunduğunu açıkça belirtmektedir : "Bu gittikleri topraklar kışın da yazın da otlakları bereketli, bol bir bölge idi, burası yazın çok serin otlaklar kışın da çok ılık otlakların bulunduğu bir yerdi yani bu yerler deniz (su) kenarında bulunuyordu"⁵⁷. Tatarların Kuman bozkırlarını fethettikleri ilk yılları ve göçebeliliğin eski şartlarını gören Plano Karpini Kumanlar hakkında şöyle demektedir : "Onların hepsi (göçebe Tatarlar) kışın denize doğru iniyorlar, yazın ise şu nehirler (Don, Dnyeper, Volga, Yayık) boyunca bulunan dağlara gidiyorlardı"⁵⁸ (Galiba buraları Karpatlar, Volga nehri sahilindeki tepeler, Ortak Sırt (Obşiy Sırt) ve Urallar'dır). XIII.yy'ın sonu ve XIV.yy'ın başında yaşayan En-Nuveyri, Kuman topraklarının Tatarlar tarafından istilâ edilmesini anlatırken, onlar hakkında şöyle demektedir : "Bunlar (Kıpçaklar) ne evlerde ne de binalarda yaşıyorlardı. Onlar sadece çadırlarda yaşıyorlar ve yazı bir yerde kışı başka bir yerde geçiriyorlar"⁵⁹.

Şimdi de Hazar ve Karadeniz'deki bozkırlarda yaşayan Kuman grupları hakkında bilgi vermeye çalışalım.

Asya ile Avrupa sınırına belki de Hazar Saksinleriyle Bulgar Hakanlığı arasındaki sahaya yerleşen grup yani Volga ile Yayık sahilleriyle, bu nehirlerin aşağı tarafındaki ağız kısmında bulunan Ortak Sırt ve Güney Ural'a kadar olan bölgeye göç eden grup ise şüphesiz Volga-Yayık grubudur. Bu konudan daha önce bahsettim (Annalı, C. IX s. 71-2; s. 41-42). İslam yazarları ise Kuman topraklarının sadece doğu kısmını biliyorlardı ama yine de bütün Kuman topraklarının genişliği hakkındaki düşüncelerini de yazarak bu kısımları sınırlandırdılar. Meselâ Raşid-Eddin⁶⁰ sadece "İt-Barak (bu isim altında verilenler Volga Bulgarlarıdır)"⁶¹ ve Yayık arasındaki ülkeleri Kıpçak boylarının olarak

⁵⁵ V.Tizengauzen, a.g.e., s. 26.

⁵⁶ A.Malein, a.g.e., s. 48. Rubruk'da (a.g.e., s. 87 ve 96) onların göç zamanları hakkında şu bilgiyi vermektedir : "Ocak'tan Ağustos'a kadar o kendisi (Batı) ve bütün diğerleri (Tatarlar) hepsi soğuk ülkelerde görünüyorlar. Ağustos'da ise geri dönmeye başlıyorlar". Güneye göç etme zamanları şüphe uyandırmıyor, ancak Tatarların Ocak'ta kuzeyde görünmeye başlamalarına inanmak çok zordur. Krş. P.Vadenyuk, *Gde Nujno İskat tu Reku, na Beregah kotoroy 5.go maya 1185 g. bil Razbit Igor Svyatoslavich Novgorodsverskih i kotoraya Nazvana Kayaloy*, Trudi VIII, Arheol. Syezda, C.II, s. 56.Vadenyuk, Kumanların sadece Mayıs'ta Karadeniz kıyılarından yazlık yerleri olan Don yakınlarına, Askol'un yukarı ağzına ve Tor'a gittiklerini düşünmektedir.

⁵⁷ V.Tizengauzen, a.g.e., s. 540.

⁵⁸ İ.Berezin, *Pervoye Naşestviye Mongolov na Rossiyu*, J.N.P. 1853, IX, s. 235, dipnot. 29. Krş. J.Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 145, dipnot. 1.

⁵⁹ Marquart, a.g.e., s. 145, dipnot.1 ve s.161.

⁵⁵ Hayton, *La flor des estoires de la terre d'Orient*, livr. I. chap.V, ve Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, C. II, dipnot. 124.

⁵⁶ Kumanların bu grubu için bk. IX.yy'da Annalov, s. 73—76 (s. 43-46 vd).

düşündü ve “göçebe Kıpçakların yazlık ve kışlıklarının nerede bulunduğunu” haber verdi. Gerçekten de bu bilgi bütün Kuman gruplarına ait olmayıp sadece Volga-Yayık grubu için geçerlidir. Çin tarihindeki Yuan-Şi’de Tatar istilasından bahsederken tıpkı Raşid-Eddin gibi 1237’de Tatarların Volga kıyısındaki bozkırlarda Kuman başbuğu Baçmak’ı yenmelerinden ve bu başbuğun bu yenilgi üzerine Tatarlardan nasıl boşu boşuna “deniz adasında” yani Volga deltasındaki adalardan⁶² birinde saklanmaya çalışmasından bahsetmektedir. Demek ki bu bilgi Kumanların Volga-Yayık grubuna aittir. Yukarıda da bahsettiğimiz Kumanlara ait bu Kuman grubunun “aşağıya doğru” yani Volga’nın aşağısına göç etmeleri hakkında Rus yıllıklarında da bilgi verilmektedir. Ayrıca onlar 1229 yılında Tatarlardan⁶³ önce yukarıya nereden ve nasıl çıktılar ? Yine XII.yy’da Ahmet Tussi “Kıpçak ordalarının” Saksinlere⁶⁴ karşı olan akınlarından bahsederken XIV.yy yazarı Fadl-Allah-al Umari’de “Turan Çarları” (ki bu eserlerde Kumanlar hakkında da bilgi vardır) adlı hatıralarında ve Tatar istilasına kadar olan belgelerde Kumanların Ural Dağları’nın yakınlığında buldukları belirtilmektedir ki bu bilgiler Kumanların işte bu grubuna aittir⁶⁵.

Volga ve Yayık’ın aşağısındaki bozkırlar ile bu nehirlerin yukarıya doğru akan kollarında, ayrıca Ukek, Ortak Sırt ve Güney Ural’a kadar olan geniş arazide eskiden beri göçebelilerin buldukları yerler bilinmektedir. Bu yerlerde İskitler, Sarmatlar⁶⁶, Peçenekler ve Türkler⁶⁷ yaşadılar. Bu yer göçebe Tatar hanlarının kışın kışlamak için göç ettikleri ünlü Saray’dır⁶⁸. Burada en son Rus

⁶² Marquart, a.g.e., s. 115-116, 145, dipnot.1. Krş. Berezin, *Haşestviye Batıya na Rossıyu*, J.N.P. 1953, IV, s. 92-95 ve dipnot. 46.

⁶³ Bk. s. 165.

⁶⁴ Bk. s. 165.

⁶⁵ Annalı, IX, s.76 (s.46 vd.) Marquart, bir Çin kaynağına dayanarak Ural dağlarının eteklerindeki Kukçut’u göçlerin “merkezi” yeri olarak kabul edilmesini teklif etmektedir ve yine ona göre Kıpçak Hanı da bütün Kıpçaklara kendi ismini vermiştir (*Über des...*, s. 138). Bu teori kronolojik olarak sağlam değil, ben başka bir çalışmamda bundan bahsettim (Seminarium Kondakovianum, VII, s. 255-6, s. 11-12 vd.) Yakubovskiy’nin görüşü bunu daha da kuvvetlendirmektedir, *Feodalnoye Obşestvo Sredney Azii*, s. 29. XI-XIII.yy’da Volga’daki gemi yolu Kumanların elinde bulunuyordu. Ancak gerçekte bu yol göçebelilerden çok Saksin ve Kama Bulgarlarının elinde bulunmuştur.

⁶⁶ M.I. Rostovtsev, *Kurgannıya Nahodki Orenburgskoy Oblasti Epohi Rannıyago i Pozdnyago Yellinizma*, Mat.pö.arh.Rossii, No 37, P.1918, Bk. Büyük harita s. 102 ve Sıkythien end der Bosphorus, Bd.1, Berlin, 1931, s. 477-483, 586 vd.

⁶⁷ A.Z. Validov, *Meşhedskaya Rukopis İbnu-I-Fakiha*, İzv. Ross.Akad.Nauk, 1924, s. 244-6; V. Minorovskiy, *Hudud al-‘Alam*, s. 313-314; O.A.Kritsova-Grakova, *Pogrebeniya Pozdnih Koçevnikov iz Raskopok v Orenburgskom u.letam* 1927 god. RANION, Trudıi Sektıii Arheologii, IV, M. 1928, s. 288-299.

⁶⁸ Nogay Tatarlarının Volga ile Yayık ve Hazar Denizi sahilleri ile Kama arasındaki bölgeye göçleri hakkında bk. G.Peretyatkovıça, *Povolje v XV i XVI vekah*, Moskova, 1877, s. 128-9, 132-8, 282-3.

yönetimiyle güçlü bağları olan ve sınırlı bölgelere göç eden Kalmuklar yaşamışlardır⁶⁹.

Kumanların üçüncü grubu Volga ile Dnyeper arasındaki bölgeye ve Dnyeper’in sol kolu boyuna göç eden Doneç-Don grubudur. Güney-Rus knyazlıklarının pek çoğuyla en sıkı ilişkiler kurup, iş yapan Kuman grubu bu gruptur. Bu grup bir çok boya bölünmüştü ve içlerinden bazıları meselâ Toksoba, Burdjoglı gibi boylar sadece Ruslar tarafından değil, İslâm yazarları tarafından da biliniyordu. Bu boyların isimleri arasında ünlü Kuman başbuğlarının da isimleri bulunuyordu: Şarukan, Otrak, Konçak, Yuri Konçakoviç gibi. Doneç-Don grubu diğer Kuman gruplarına nazaran daha iyi bilinmektedir, çünkü Rus ve İslam kaynakları bu grup hakkında bizi oldukça fazla aydınlatmaktadırlar. Bu yüzden de bunlar üzerinde diğer Kuman gruplarından daha fazla ve detaylı bir şekilde durmamız mümkündür.

Bu grubun kışlık yeri Don’un aşağı kısmı ile Azak Denizi kıyısı idi. Bu bölgenin genişliğini şöyle açıklayabiliriz : kuzeyde Dnyeper boyunca olan Hortısa adasının yanında bulunan Dnyeper nehrinin koyları ki burası Yıllıkların ifadesine göre “Dnyeper çukurluğu” diye ad almaktadır ; Doneç havzası— Askol’un orta kısmı ile sonu- Don’un tam ortası ve Halıtva ile Hopra ırmakları arasındaki bölge Askol ırmağının genişliği kadardır.

Bu bozkırlara kışın en büyük sefer Knyaz Monomah ve oğlu Mistislav zamanında yapılmıştır. Ruslar bu sırada Azak Denizi’nin kıyısında bulunan Kumanların güçlerini azaltmak için seferlerini Don’un aşağı kısmına yapmışlardır. Yıllıklar sık sık Don ile Doneç’i karıştırarak, her iki nehri de Don olarak zikretmektedirler. Bununla beraber Monomah’ın gönderdiği Dimitri İvanoviç’in komutasındaki ordu sefere 2 Aralık 1109’da “Don üzerine” gitmek üzere başladı. Bin kadar Kuman sınır bekçisinin ve dolayısıyla da onların baktıkları bölgelerin ele geçirildiği bu seferin Doneç’e değil de Don üzerine olduğunu söyleyebiliriz⁷⁰. Yine başka bir seferi daha misâl verebiliriz : 1116 yılında Monomah’ın oğlu Yaropolk babasının “Kumanların Don diye

⁶⁹ G.Peretyatkovıça, *Povolje v XVII i Naçal XVIII Veka*, Odessa, 1882, s.125-130; N. N.Palmov, *Etudı po İstorii Prıvoljkıh Kalmıkov*, ç.1., Astrahan, 1926.

⁷⁰ P.S.R.L., II, 284, krş. İpatyev’in variantları ve Hlebnik nüshası ile (PSRL, II, s.260). Araştırmacılar genellikle büyük bir dayanaktan yoksun bir şekilde bu seferin tam olarak Don’a doğru yapıldığını zannettiler (Barsov, *Öçerki Russk. İstorıç. Geografii*, s. 149 ve Gruşevskiy, *İst. Ukr-Rusı*, II, s. 104). Ancak araştırmacıların büyük bir çoğunluğu Rusların Kumanların Don-Doneç’e yerleşen asıl grubunun yani Azak Denizi’nde kışlayan Doneç-Don grubunun içine sızdıklarını düşündüler.

adlandırılan topraklarına git⁷¹ emri üzerine kendisinin kumanda ettiği ordusuyla üzerlerine gitti. Yaropolk yine 1120 yılında başka bir seferde "Don'un arkasına" gitti⁷². Buraya Mstislav Vladimiroviç'de (1132) kendi askerlerini gönderdi. Bu konuda Yıllık şöyle yazmaktadır: "O Kumanları Don, Volga ve Yayık arasına kovdu"⁷³. Don'un aşağısına, Azak Denizi'nin kıyısına "Kuman topraklarının sonuna" Novgorod-Seversk Knyazı İgor Svyatoslaviç de gitti ise de sefere Mayıs ayında çıktığından çok geç kalmıştı çünkü Kumanlar artık kışlık yerlerinden çıkarak "Don'dan ve Deniz'den" kuzeye giderek yazlık bölgelerine yaklaşmışlardı. İşte İgor onlarla yazlıklarına çok yakın bir yerde bulunan Salnitsa ve Süürlü nehirlerinde karşılaştı⁷⁴.

Kumanların Azak Denizi kıyılarında bulduklarına dair diğer bir bilgiye de İgor Destanının da rastlıyoruz: "Güzel Got kızları, şimdi Rus altınlarını şingirdatıp, mavi denizin kıyısında şarkı söylüyorlar. Şarkıları geçmiş günlerin akınlarını anıyor, Şarukan'ın intikamının alınışını kutluyorlar"⁷⁵. Burada Mavi Deniz ve Kunik adı altında verilen yer isimleri diğerleri ile karıştırılmaktadır. Biz de Mavi Deniz olarak verilen yerin Azak Denizi olduğu kanaatini taşıyoruz⁷⁶. Ayrıca İgor Destanında Kumanların Azak Denizi kıyılarındaki hayat tarzları hakkında da bilgiler bulabiliyoruz: Kievli Svyatoslav "Kötü Kobyak'ı Luka Denizi (Azak Denizi)'nden kovdu ve demir gibi güçlü Kuman tümenini ele geçirdi"⁷⁷. Biz Kobyak'ın Doneç-Don ordularından birinin başbuğu olduğunu biliyoruz; "Luka Denizi" ile kastedilen de galiba Azak Denizinin

kuzey kıyılarıdır. Ancak bu yer yukarıda gördüğümüz "Luka Denizi" ismini taşıyan nehir ve Dnyeper'in kenarı veya limanı denilen yer anlamına gelen yer değildir. Don'un ağzının tam yanında ve onun sağ kenarında Rostov şehrinin biraz kuzeyinde XI-XII.yy'dan kalma ve Kobyakova denilen küçük şehirde burada yaşayanların izleri saklanmıştır⁷⁸. Bu şehrin Kuman başbuğu Kobyak'ın isminin hatırasını korumuş olması mümkündür. Ben yukarıda⁷⁹ Bang'ın Kumanların Azak Denizini "evleri" olarak adlandırdıklarını söylediğini belirttim. İdrisi ve İbni Said'in Kumanlar hakkında verdikleri bilgiler tam açık olmasa da onların "Kumaniya" veya "Tumaniya" adı altında verdikleri yerin Azak Denizi yakınlarında olması şüphesizdir⁸⁰. Bu denizin etrafında "Kara" ve "Beyaz" Kumaniya'yı da aramak gerekir⁸¹.

⁷¹ A.A. Miller, *Kratič Otčet o Rabotah Severo-Kavkazskoy Ekspeditsii Akademii v 1923 g.* Izv. Ros. Akad. İst. Mat.Kult., C. IV, Leningrad, 1925, s. 4-13 ve 25; Ayn. Müell., *Kratičiy Otčet... za 1924 i 1925 god.* V Soobşeniya Gos.Ak. İst. Mat.Kult. C.I, Leningrad, 1926, s. 105 ve devamı., ayrıca s. 117-118.

⁷² 163. sayfaya bakınız.

⁷³ Géographie d'Edrisi, tr. A. Jaubert, II, s. 400 ve 404; Abul-Fed'den alıntı yapan İbn Said -Aboul feda, Géographie, ed. Reinand, II, I, s. 291-2, 322, II, 2, s. 143. F. Brun, *Sledi Drevnyago Reçnogo Puti iz Dnyepna v Zovskoe More.* s. 197-202, krş. 162 sayfa ve 42. dipnot.

⁷⁴ Kara ve Ak (Beyaz) Kumaniya hakkında İdrisi ve El-Vardi bilgi vermektedirler. İdrisi (Comania la Noire-tercüme Jaubert) Kara Kumaniya'yı Matrak'dan Tmutarakan'a bir günlük yüzme mesafesinde bulunuyor diyerek karıştırıyor (C.II, s. 400). Beyaz Kumaniya ise (Comania la Blanche) Azak veya Karadeniz'e yakın bir yerde bulunuyordu. (C.II, s. 404). El-Vardi de Karadeniz'in kuzey sahilinde bulunan Kuman şehirleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Beyaz Kumaniya'yı da Matruk ile yani İdrisi'nin Matrak'ı ile özdeşleştiriyor (Frähn, *İbn-Fazlans und andere Berichte über die Russen älterer Zeit*, SPb, 1823, s. 32-3). J.Lejewel, *Géographie du Moyen Age*, C. III-IV, Breslau, 1852, s. 198 ise Beyaz Kumaniya'yı Moloçnoy nehri ve Moloçnoy gölü ile karıştırmış ve Kara Kumaniya'yı da buraya yakın bir yerde aramıştır; O Blau, *Ueber Volksthum und Sprache der Komanen*, ZDMG, XXIX, 1875, s. 560 ise Beyaz Kumaniya'yı Melitopolya'nın aşağısına yakın bir yerde, Kara Kumaniya'yı da Nogaysk şehrinin 80 verst doğusunda aramıştır. Lejewel ve Blau'nun bu yer tayinlerin eleştiren ise Pl. Buraçkov olmuştur, *Opit İssledovaniya o Kumanih ili Polovtsah.* s. 121-3, 124-30. O bu eserde "Beyaz Kumaniya'nın Beia Veja (Sarkel) bölgesinde Don'un aşağısında, Kara Kumaniya'nın ise Samar nehri ile Kalmius arasındaki bölge ile yine Azak Denizi ve Dnyeper arasında olduğunu düşünmektedir. Bundan başka Arap kaynaklarında ve ortaçağ Macar tarihçilerinden Kezai'nin eserlerinde de Niger ve Alba Cumania hakkında bilgiler verilmektedir. Kezai eserini XII.yy'ın ikinci yarısında yazmıştır. Kezai, Hunların doğuda Panonya'ya kadar göç hareketleri ile bu göç yollarını anlatan hikayeler yazmıştır: "...Bessorum (Bessi) - Macar kaynakları Peçenekleri böyle adlandırmaktadırlar) et Comanorum Alborum terras transierunt, deinde Sodaliam, Rutheniam et Nigrorum Comanorum terras ingressi, tandem usque Tize flumen salvis rebus, invitibus gentibus prefatis pervenerunt"; Kezai ayrıca bu çarışmasında Macarların yerleştikleri diğer bir yeri de tarif etmektedir: "Huni sive Hungari denuo ingressi in Pannoinam transierunt per regna Bessorum, Alborum Comanorum et civitatem Kyo (Kiev) et deinde in fluvia Hung vocato, ubi castrum fundarere, resederunt" (Simon de Keza, *Gesta Hungarorum*, Lib. I, bol. 2, MGSS XXIX, s. 527 ve 532). Biz bu yarı masalımı (veya destanımı) ve tarihi aykırı bilgilerden acı çekerek ve kendimizi zorlayarak, iki Kumaniya'nın Karadeniz'in yanı başındaki bozkırlarda bir yerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Macar tarihçisi Bela Koşanyi, Kezai gibi temelde bu yerleri Beyaz ve Kara Kumaniya olarak ikiye ayırmaktadır: Alba Comania - Bu topraklar Kumanların kendi topraklarıdır ve bilindiği üzere bunlar açık sarı saçlı idiler. İşte bu yüzden neden onların topraklarının Beyaz Kumaniya olarak adlandırıldığını anlayabiliyoruz, Nigra Comania adı altında ise Porusye'deki Kara- Kalpakların toprakları kastedilmektedir (Košanyi Bela, *Az uzak es komanok történetéhez a XI-XII. sz., Századok*, 1924, s. 534-

⁷⁵ P.S.R.L., I, s. 291, II, s.284. Gruşevskiy, *İst. Ukr.-Rusi*, II, s. 1107 ve Sereodonin, *İstoričeskaya Geografiya*, s. 172-3 ve bu sefer Don'a yapılmıştır. Ancak şartlar yani Yaropolk'a babası bu sırada "onun kendi oğluna ve hanımına da kendisinin yanında esir olarak kalmalarını emretti" diye de yıllıklarda söylenmektedir ki bu sefer Doneç üzerine değil, Don ve Azak Denizi üzerine, Yas ve Alanların yaşadıkları bölgenin yakınlarına yapılmıştır (Kafkasların eteklerine, Kırımın kuzey kısmına); Doneç'in kuzey kısmında arkeologların kanıtlarına göre, Alanlar XI.yy'da burada artık yaşamıyorlardı (krş. V.Gote, *Kto bil Obitatelem Verhego Saltova*, Izv. Gos. Akad. İst. Mat. Kult. C.V, 1927, s. 84). Şarukan, Sugov, Balin gibi şehirler Yaropolk'un bu seferi sırasında alındılar ki bunlar Doneç'in üzerinde olabilirler. Yaropolk'un seferi Don üzerine idi. Yıllık metinleri de bizim şöyle düşünmemize imkan veriyorlar. Yaropolk hanımı Alanka'yı bahsedilen bu şehirlerden almadı, nitekim bu sırada ortak olarak düzenlenen sefer Don yönünde idi.

⁷⁶ P.S.R.L., I, s. 292.

⁷⁷ P.S.R.L., II, s. 303-4, 1140.yıl. Rusların "Yayık'ın dışına" gitmeleri Gruşevski'nin şüphelerinde doğru olduğunu hatırlanmaktadır, *İst. Ukr.-Rusi*, II, 107. Ben de Volga adı ile anılan bölgede - mübalağa yapıldığını düşünüyorum. Krş. Yukarıda 54. dipnot.

⁷⁸ Barsov, *Çerçk Russk. İst. Geografii*, s. 304, Novitskiy, *Davne Lukomorja*, s. 43, Vadenyuk, *Gde Nujho İskat Reku...*, s. 56.

⁷⁹ V. Perets, *Slovo o Polku Igorev*, s. 112.

⁸⁰ Kunik, *O Zapisk Gotskago Toparha*, Zap. İ. Akad. Nauk, C. 24, Sank-Peterburg, 1874, s. 141. Krş. A.Vasilyev, *Goti v Krimu*, s. 258.

⁸¹ V.Perets, a.g.e., s. 109.

Kumanların bahsedilen gruplarının kuzey kışlıklarının Dnyeper boyunca Hortitsa adasının yakınları olduğu bilinmektedir. 1190 yılının kışında Knyaz Rostislav Rurikoviç "Kuman topraklarının sınırlarına" gitti⁸². Bu seferden tam üç yıl sonra yaptığı iki seferde Rostislav, Dnyeper'in sağ kıyısındaki Ros nehri boyunca bulunan Kuman topraklarını istilâ etti⁸³. Tam buraya yani bozkırın derinliğindeki Dnyeper'in sol tarafına yapılan en ünlü sefer 1103 yılında II. Svyatopolk ve Vladimir Monomah tarafından yapılan seferdir. Bu seferde Rus öncü kuvvetleri çok hızlı hareket ederek Kumanlar daha kışlıklarından çıkmadan baharın ilk ayı olan Mart başlarında yola çıktılar. Ruslar Dnyeper sahili boyunca Hortitsa adasına kadar bozkırda 4 gün boyunca yürüyüp geldiler ancak Kumanlarla onları daha önce büyük bir zaferle yendikleri Süteni nehri yakınlarında karşılaşamadılar. Geldikleri bu topraklarında Kuman toprakları olduğu bilgisini yıllıklar bize vermektedirler : "Burada olanların (Kuman) malları, koyunları, atları, develeri ile ellerindeki ve evlerindeki eşyaları, toprakları (Ruslar tarafından) alındılar"⁸⁴. Zaten Süteni nehri de galiba Süt-Su denilen nehir adının Türkçe sütlü kelimesinin Rusça'ya bozularak geçmiş şeklidir⁸⁵.

Kumanlar, biraz daha kuzey'de Orel ile Samar arasındaki bölge (bu konuda aşağıda bilgi verilecektir) ile galiba Çernigov ve Novgorod-Seversk knyazlarının 1191 yılında Orta Oskol (Askol)'a yaptıkları sefere bakılırsa Oskol boyunca da kışlamışlardır⁸⁶.

Biz Kumanların neticede Don'un ortası boyunca ve güneyde bulunan Voronej'deki bazı dağlarda kışladıklarını düşünüyoruz. Voronej bölgesinin eski güney sınırlarında değil de Kalitva ile Hopra nehirlerinin ortasında

kışlamışlardır. 1199 yılında Yıllıklarda şöyle bir ifade vardır : Suzdal knyazı Vsevolod Yureviç "kışlıkları boyunca yürüyerek (variantı : durarak) onların (Kumanların)....Don'un yanından gitti"⁸⁷.

Doneç ve Don grubu için galiba bu sahalar her türlü yazlık ve kışlık için coğrafi şartlara müsaitti. Yazlıklarının merkezi Doğudan batıya doğru Doneç ile Dnyeper arasındaki Torts ve Oskol nehirlerinin uzunluğu ile Samar ve Orel nehirlerinin akışı boyunca olan 300 km'lik sahayı kapsamaktadır. İşte bu saha İskitlerden Tatarlara kadar Karadeniz'deki bozkırlarda yaşayan ve buralarda çok sayıda kurganlar bırakan göçebelere ezelden beri yazlık olarak kullandıkları yerd. Bozkır tarihi ile ilgilenen araştırmacı D.İ. Evarnitskiy bu yeri şöyle tarif etmektedir : "Bu üç nehrin sadece en geniş uçsuz-bucaksız ve güllerle kaplanmış vadilerine bir göz attığımızda (Evarnitskiy'e göre Orel ve Samar'dan başka Atlı Su (Konskiye Vodi) veya Atlı nehir de vardı) insanlık tarihine ve tarihi devirlere kadar nasıl bitmez-tükenmez bir bolluk ve berekete sahip olduklarını hemen anlamayabiliriz. Suyun, balığın, (vahşi) hayvanların, kuşun bol olduğu ve hatta daima yeşillik ve daima sulak, otlak, asırlık orman ağaçları ve yine bir insanın geçemeyeceği kadar kalın ve sık ormanlık ile her türlü çalının olması Allah'ın bir lütfüdür. Böyle yerler açık ve sıcak bozkırlarda her zaman bulunmaz"⁸⁸. Yine XVII. asırda Boplan, Samar nehri hakkında şöyle yazmaktadır : "bu nehirde sadece balık bol bulunmaz aynı zamanda etrafında bal, bal mumu, av hayvanları ve kereste de çok miktarda bulunurdu"⁸⁹. Ormanlık bölgelerin önemi ve anlamı Kumanlar için tabiatın sunduğu diğer nimetlerle aynı idi : Bu bölgeler onları Rus saldırılarından korumuşlardır. Samar ormanları kuzeyden güneye doğru giden son yoldur : Bu yolun arkasında uçsuz-bucaksız ormansız bozkır vardır⁹⁰. Belki de yıllıklarda Mavi ve Siyah denildiğinde bu ormanlar hatırlanmaktadır⁹¹. Eğer bu ormanlar Kumanları kuzeyden kuşatsalardı o zaman Ruslar dağların kuzeyinden Kumanları yakalayıp onlara geçit vermezlerdi ki bu da Kumanlar için ölüm demektir.

7). Ancak Kezai'nin verdiği bilgiler henüz Kara Kumaniya'nın asil yerini değiştirmemize imkan vermemektedir. Nitekim Arap kaynakları buranın Matrak yakınlarında olduğunu, kuzey-batıya ne kadar uzak mesafede bulunduğunu belirterek böyle olduğunu düşünmemize engel olmaktadır. Üstelik Rusyada'ki Kara-Kalpak halkı Polovets- Kumanlardan değil Türk, Peçenek ve Berendilerden oluşmaktadır (Bu konu hakkında benim makaleme bk. *Peçenegi, Torki i Berendi na Rusi v Ugrü, Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933).

⁸² P.S.R.L., II, s. 670-2.

⁸³ P.S.R.L., II, s. 676-8, yıl 1193 ; Gerçekten de bu bölge Dnyeper'in sağında değil, sol sahilinde bulunuyordu. 1185 yılının kışında Svyatoslav Vsevolodoviç ve Rurik Rostislaviç'in ataları bu bölgeye gittiler ve Kuman sınırlarını aldılar ("Dnyeper dışındaki sınırlarını aldılar...") Yıllık bu sınırların tam nerede olduğunu haber vermemektedir (P.S.R.L., II, s. 659).

⁸⁴ P.S.R.L., I, s. 279.

⁸⁵ Pl. Buraçkov, *Zametki po Ist. Geografii Yujno-Russkih Stepey*, s. 662. Barsov, *Oçerki Russk. Ist. Geogr.*, s. 149 bu seferin yönünün Kuzey Doneç'e doğru olduğunu belirterek yanlışlık yapmaktadır. Gruşevskiy, *Ist. Ukr.-Rusi*, II, s. 103, Ruslar "Kumanları Samar havzasına yakın bir yerde" karşılaşmak için aradılar.

⁸⁶ Annalı, C.IX, s.82, dipnot. 78 ve s. 83 dipnot. 84 (ayrı basım s. 52-53).

⁸⁷ P.S.R.L., I, s. 414-415. Krş. C.VIII, s. 106; Ayrıca Annal'ın IX. Cildinde bu konu hakkında detaylı bilgi vardır, s. 78-79 (ayrı basım, s. 48-49).

⁸⁸ D.İ. Evarnitskiy, *Raskopki Kurganov v Predlah Ekaterinoslavskoy Gubernii*, Trudı XIII, Arheolog. Svezda I, Moskova, 1907, s. 108-9.

⁸⁹ Boplan, *Opisanie Ukrayni*, Tsit.po Evarnitskkoy, s. 108.

⁹⁰ Ye. Zamilovskiy, *Istoriko-Geografiçeskaya Izvestiya Gerberşteyna o Vostoçnoy Yevropi*, JIMNP, 1881, Mayıs, s. 60.

⁹¹ P.S.R.L., II, s. 540, yıl 1170; s. 653-4, yıl 1187; Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu (Artısbayev, Pogodin, Ilovayskiy, Golubovskiy) bu ormanın Samar nehrinin yakınlarında bulunduğunu düşündüler. Buraçkov ise bu fikri kabul etmeyerek önceki Herson ve Kiev vilayetlerinin sınırlarında Dnyeper'in sağ tarafında bu Mavi ve Kara Ormanı aramıştır. *Zametki po Ist. Geografii Yujno-Russk. Stepey*, s. 674-7.

Kumanlar 1170 yılında Kara Ormanın yanında Ruslara yenildiler ve büyük bir bölümü öldü geride kalanlarda esir edildiler : "(Kumanlar) Kara Ormanın yanında sıkıştırıldılar ve onları (Ruslar onları) ormana doğru kovaladılar, bir kısmını öldürdüler, kalanlarını da esir aldılar". Tor, Doneç nehirlerinin kıyı şeridi ile Oskol'un ağzı ormanlık alan ile kaplı idi.

Biz Kumanların bu bölgeye yaptıkları yazlık göçleri hakkındaki bilgilere tekrar geri dönelim.

1185 yılının 3-5 Mayıs'da İgor Svyatoslaviç'in ünlü seferi sırasında Ruslarla Kumanlar Oskol nehrinin 30 verst güneyinde bulunan ve kurak Tort veya Torom⁹² olarak da bilinen Salnitsa ve Süürlü nehirlerinde karşılaştılar. Vadenyuk'un açıklamalarına göre Kumanlar buraya göçebe olarak yaşadıkları yazlıklarından geldiler⁹³. İşte tam bu yerde Knyaz İgor Kumanların eline esir düştü. Bu esirlikten ise sonbaharda Tora nehrinin kıyısından Rusya'ya kaçarak kurtuldu⁹⁴. Yine bu yerde yaklaşık 70 yıl önce yani 1111 yılının 24-27 Martında Kievli Svyatopolk II ile Vladimir Monomah'ın komutasındaki Rus askerleri Kumanlar ile karşılaşmışlardı. Yıllıkta, Salnitsa nehri ile Salnitsa nehrine dökülen Deg kolu hakkında da bilgi verilmektedir⁹⁵. Ancak ne yazık ki Yıllıklar bu konu ile Kuman topraklarının sınırları hakkında fazla bilgi vermiyorlar. Yine onlar alınan çok sayıda esirler ile bu yerlerde Rusların sadece Kuman askerleriyle değil, onların sahip oldukları topraklarıyla da karşılaştıklarını haber veriyorlar⁹⁶. Arkeologlar bu bölgede : Bahmut, Tora'nın aşağısı (Doneç'in sağ

kolları), Suhoy ve Kara Aygırlar (Çernoye Jerebets) (Doneç'in sol kolları) boyunca ve Doneç nehrinin kendi akışına göre bu nehrin ağzında göçebelere ait pek çok kurganın bulunduğu dikkatleri çekiyorlar. Bunlar tipik göçebe kurganları idiler ki (atla gömülme) arkeologlar bunların arasından henüz Kumanlara ait olanları ayıramamışlardır⁹⁷.

Böylece göçebelerin en sevdiği yazlık bölgeleri Orel ile Samar nehirleri arasındaki bölge olmuştur. Kumanların bu bölgeye yazları büyük bir güçle göç etmeleri hakkında yıllık 1183 yılı hadiselerini anlatırken şu bilgileri vermektedir : "Erel diye bilinen yerde ki Ruslar onu Ougol (köşe) diye adlandırıyorlar". Kumanların büyük bir kısmı başbuğları ile esir düşerken, bir kısmı da öldürüldü. Bu 30 Temmuz da oldu. Yıllık yazarı onların toprakları hakkında hiçbir şey söylemese de biz anlattığı hadiselerden Rusların Kumanlara göç ettikleri topraklarda saldırdıklarını ve onları uzun süre aradıklarını anlıyoruz : "Dnyeper'in sol tarafına geçerek onları (Kumanları) 5 gün aradılar"⁹⁸.

Orel ile Samar nehirleri arasındaki bölge göçebelere o kadar rahat bir hayat sundu ki bu yüzden bazı ordular galiba yazın daha da kuzeye giderek kış burada geçirdiler. 1187 yılının kışında Svyatoslav ile Kievli Rurik, Snoporod ve Mavi Orman'a⁹⁹ birlikte bir sefer yaptılar. Ayrıca buralara kış ve bahar

geri dönüyorlardı". D. Bagaley'de *Istoriya Severskoy Zemli do pod. XIV st.*, Kiev, 1882, s. 181'de bunu aynen tekrarlamıştır.

⁹² A.A. Goroditsov, bu kurganların VIII-XIII.yy'da "Türklere veya Kumanlara" ait olduklarını düşünmüştür. (*Rezultat Arheologič. İzled. V İzümsk. U. Harkov. Gub. v 1901 g.*, Trudı XII Arheolog. Syezda, C.I, 1905, s. 213-215; *Materyalı Arheologič. İzledovaniya na Beregah r. Donsa İzümsk. u. Harkovsk. Gub.*, C.I, s. 228-231, 234-236, 247-8, 261-3, 264 vd). D.I. Anuçin (*O Çerepah iz kKurganov i Mogilnikov İzümsk. u. Harkovsk. Gub. İz Raskopok Goroditsova letom 1901 g.*, Trudı XII Arh. Syezda, C.I, s. 506-514). Buradaki göçebelerin arkeolojik buluntular sonucunda tipleri şöyle tayin edilmiştir : "uzun boylu, brokisefal kafa yapısı, güçlü bir fizik, küçük elmacık kemiği ve sivri (büyük) burunlu". Bütün bu bulgular Kumanların tipleriyle tamamen aynılık göstermektedir ki biz bu bilgileri diğer yazılı hatıralardan ve kaynaklardan da biliyoruz. Bu konu hakkında benim Seminarium Kondakovianum, VII, s. 258-261 (ayrı basım, s. 14-17)'ya bakınız. Ayrıca Orta Don bölgesindeki göçebe kurganlar hakkında bk. Ye. P. Treflyev, *Kurganı s Kamennimi Babami Kupyanskogo u Harkovsk. Gub.*, Trudı XII Arh. C.I, s. 141-144; O. Spesivtsev, *Nahodki v Raygorod.*, burada s. 153-156'da.

⁹³ P.S.R.L., II, s. 630-635, yıl 1183.

⁹⁴ P.S.R.L., II, s. 653-4, yıl 1187 : "Böylece bütün Rus knyazları birleşerek Dnyeper boyunca gittiler ama daha fazla ileri gitmeleri imkânsızdı çünkü çok fazla kar vardı. Snoporod'a kadar gittiler ve burada Polovetslerin öncü kuvvetlerini yakaladılar ve eşyalarını, sürülerini Goluboy Lesa (Mavi Orman)'nın yakınlarında aldılar". Yıllığın verdiği yer tam ve açık değildir, yıllık tekrar şu bilgi ile söze başlıyor : "Bu köş Svyatoslav kendi dâniürü Rurik ile beraber Kumanların üzerine gitti". Böylece bir önceki cümlede seferin ilkbahar'da, daha sonraki cümlede sonbahar'da olduğu söylenmektedir. Sen(o)porod nehri genellikle Samar nehrinin kollarından biri olarak kabul edilmektedir. Bk. D. Bagaley, *Istoriya Severskoy Zemli*, Kiev, 1882, s. 235-236, M.Gruşevskiy, *Ist. Ukr.-Rusi*, II, s. 195; M.K.Lubavskiy, *Istorič. Geografiya v Svyazali s Kolonizatsiyey*, Moskova, 1909, s. 47.

⁹² Vadenyuk, *Gde Nujno İskat tu Reku...*, s. 54-57.

⁹³ P.S.R.L., II, s. 639, yıl 1185, İgor'un Kumanlarla olan ilk meydan savaşı şöyle anlatılmaktadır : " Ertesi sabah beşinci gün idi ve öğleye doğru polovets (Kuman) alaylarına rastladılar. Hepsi büyükten küçüğe kadar üniformalı olarak toplanıp Süürlü nehrinin diğer tarafında durdular...". "... Polovetsler ise toprakları hızlıca geçerek Rus topraklarına kadar gelerek pek çok servet (esir, hayvan, mal) aldılar". Kumanlar bu zamanda güneşe kıtlamak için Azak Denizi ve Don'un aşağısından gittiler : Kumanlar Don'dan Denizden gidiyorlar" (*Slovo o Polku İgoreve*, İzd. V.Peretsa, s. 102). Krş. Vadenyuk, *Gde Nujno İskat tu Reku...*, s. 56. Aristova, *O zemle Polovetskoy*, Kayala ırmağı İgor bölüğü Destanındaki Kalmius ile özdeşleştirildi. Bunu Gruşevskiy'de kabul etmektedir. *Ist. Ukr.-Rusi*, II, s. 212. Ancak Kayala galiba Rusça "Kayati" veya Türkçe "Kazanlı : kanlı" sıfatından gelmektedir.

⁹⁴ P.S.R.L., II, s. 651 : "İgor Lavr (Lavor)'ı kendi atına gönderdi. Nehri diğer taraftan geçtiler. İgor Lavr'a kendi seyisini göndererek şöyle dedi : "atınla diğer tarafa Tor'a geç". Böylece Lavr ile Rusya'ya kaçmaya karar verdi". Krş. Vadenyuk, a.g.e., s. 56.

⁹⁵ Artsibaşev böyle düşündü ve bunu Barsov da kabul etti. *Oçerk Russk. İst. Geografi*, s. 304.

⁹⁶ P.S.R.L., II, s. 264-273 : "Pek çok esir, hayvan sürüsü ile atlar, koyunlar ele geçirdiler" (s. 268). Krş. Barsov, a.g.e., s. 149-152, 302-304; Gruşevskiy, a.g.e., II, s. 105; Seređonin, a.g.e., s. 172-173; Aristova, *O zemle Polovetskoy*, s. 6-7'de Ruslar Kumanları kışıklarında aniden yakalamak istedilerse de (!) bütün göçebeler bunun tam tersini yaptılar diye niçin düşündüğünü şöyle açıklamaktadır : "Göçebe bozkırlılar genellikle bahardan yazı kadar Doneç'den Don'a güneye doğru (!) geniş bozkırların olduğu Kalmius'a, Orel (!)'e, Don'un aşağısına ve Azak Denizindeki yazlıklarının bulunduğu yere gidiyorlar, (Orel, Kalmius'un yaklaşık 200 verst uzağında ve Azak Denizinin kuzeyinde bulunuyordu (!)) Kışın ise tekrar

aylarında yani Şubat ile Mart arasında da seferler düzenlediler ancak bu seferlerin yapıldığı sırada Kumanların güneyden buraya ne zaman göç ederek geldiklerini söylemekte biraz zorlanıyoruz. Yine 1152 yılında Mart'ın birine¹⁰⁰ kadar : "artık bahar olduğunda" Knyaz Mstislav İzyaslaviç Kumanları yendi. "Oğul ve Samar'da pek çok esir aldı ve onları kovalayarak, topraklarını, hayvanlarını, atlarını ele geçirdi....."¹⁰¹. 1170 yılında ise bütün Rus knyazlarının birlikleri Mstislav İzyaslaviç'in girişimi ile 2 Mart'ta Kiev'den çıkarak Kumanların Orel ve Snoprod'daki topraklarını korkunç bir şekilde yağmalayıp, yakıp-yıktilar ve Oskol'a kadar Kumanları kovaladılar¹⁰².

Doneç-Don grubu Kumanlarının Samar, Orel ve Orta Doneç'deki esas yazlık bölgelerinden başka Rus ve Fin halklarının imkan verdikleri yerlere kadar olan bölgeleri yani kuzeydeki Psla nehrinin orta veya belki de yukarısı boyunca olan Oskol, Bistroy Sosni havzası, Don'un yukarı ağızı, Voronej, Tsen, Vorene ve Hopir nehri boyunca da yazlık olarak kullanmışlardır. Yukarıda da zaten Kumanların kuzeye doğru göç ettiklerini belirtmiş ve buna bağlı olarak da kuzeydeki yazlıklarının sınırlarını detaylı bir şekilde çizmeye çalışmıştık¹⁰³.

Kumanların dördüncü grubu Dnyeper'in sağ tarafına göç eden Lukomor Kumanlarıdır. Bu belki de küçük bir gruptu ve yine belki de Kumanların güçlü Don-Doneç grubundan ayrılan Burdj-Oğul kabilesinin bir bölümü idi. Bunlar Dnyeper limanının yanında kışladıkları için Lukomor Kumanları diye adlandırılmışlardır. Ayrıca Lukomor adı altında Azak Denizli gibi olanlar da

¹⁰⁰ Ben böyle düşünüyorum, çünkü bu yıllıktaki notlar 1152 yılı hadiseleriyle beraber 1 Martta sona eriyor. Krş. Galiçli Vladimir'in ne zaman öldüğü hakkında Gruşevskiy'de 1152 yılının sonunu veya 1153 yılının başını tarih olarak vermektedir (Gruşevskiy, a.g.e., II, s. 432).

¹⁰¹ P.S.R.L., II, s. 460, yıl 1152, Krş., Gruşevskiy, a.g.e., II, s. 173.

¹⁰² P.S.R.L., II, s. 538-540, yıl 1170. D. Bagaley, bu seferin 1163 yılında yapıldığını ve 2 ile 31 Mart tarihleri arasında olduğunu düşünmektedir. Bk. *Istoriya Severskoy Zemli*, s. 235-6. Pl. Buraçkov'da *Zametki po Istoriç. Geografii Yujno-Rusak. Stepey*, s. 674-8 adlı eserinde Orel adı altında anılan nehir ile bu yerler aynı yerler değildir ve "Yerel (Orel)'i Ruslar Ougol diye adlandırıyorlar" demektedir ki 1183 yılındaki hadiselerde de yıllık böyle söylemektedir (P.S.R.L., II, s. 631-2) Ancak Ugol nehrini Dnyeper'in sağ tarafında aramamız gerekir; Snoprod'u ise Buraçkov Dnyeper'in sağ tarafındaki Sinyuh nehri olarak kabul etmektedir.

¹⁰³ Bu konu hakkında bk. Annalı, C. IX, s. 77—85 (s. 47-55 vd.) Kumanların Don ile Dnyeper arasındaki kuzey sınırlara göç ederek yerleşmeleri hakkındaki pek çok delile yine daha geç devirlerde yazılmış olan Kazan Yılığındaki bilgileri de ilave edebiliriz. Bu Yılığta Kumanların Krasiboy Meç (Don'un sağ akıntısı) nehrinin sağ tarafına göç ettikleri belirtilmektedir : "Toprakta çok büyük kötülük oldu, sonunda küçük gezginçiler iki denize kadar yani doğu'da Hvalis'e; Kara'dan da yarım günlük mesafede bulunan Rusti şehri ile buraya kadar olan pek çok köy ve kasabayı ele geçirip buraların sahibi olan insanlar da Meçya nehri boyunca bulunan Kulika arazisinin dışına yerleştiler, başka bir ilkenin nehirlerinde ise pek çok Sratlar ve Kumanlar kendi göç ettikleri topraklarda yaşadılar" (P.S.R.L., XIX, Sank-Peterburg, s. 114).

zikredilmişlerdir. Lukomor Kumanları Yıllık yazarları tarafından ayrı bir grup olarak verilmişler ve genellikle de sol kıyısındaki Kumanlar ile karıştırılmışlardır.

6701 (1193) yılının yazı hakkında -Kiev Yılığında şu bilgiler vardır-Svyatoslav (bu zamanda Kiev'de hüküm süren) Rurik'e (Kiev şehrinin çevresini elinde tutan) haber göndererek : "Sen Lukomor Kumanlarıyla ilgilendin. Şimdi ise bütün Kumanlar ve Bourçeviçler'le de ilgileniyorsun" dedi. Yıllık bu konuda verdiği bilgilere devam ederek Lukomor Kumanlarının Dnyeper'in sağ kıyısında bulunan Kanev'e Rus knyazlarıyla görüşmek için nasıl geldiklerini ve Burçeviçlerin de Dnyeperin sol tarafına geldiklerini ancak sağ tarafta bulunan Kanev'e geçmek istemediklerini anlatmaktadır¹⁰⁴. Yine Lukomor başbuğlarıyla tam bu sırada Dnyeper'in sağ tarafında Kiev sınırına yakın bir yerde karşılaştığımızı da unutmamalıyım¹⁰⁵. Galiba Lukomor Kumanlarının göç sahaları Karadeniz kıyılarından Kiev Rusyası sınırlarına kadar yani Bug nehrinin yukarısı ile Vis ve Ros nehirlerinin su ayırımına kadar yayılmıştı¹⁰⁶.

Nihayet son Kuman grubu ise Tuna'nın aşağısından güney Karpatlar ve Rus, Galiç sınırlarına kadar göç eden Tuna grubudur¹⁰⁷.

Biz elimizdeki ana kaynaklara bakarak Kumanları böyle 5 gruba ayırabildik. Ancak bu gruplar birbirlerinden tamamen ayrı gruplardır diye düşünemeyiz. Göçebe dünyasının hareketliliğine bağlı olarak onlar ortak gayeler için hemen birleşebiliyorlardı. Meselâ Doneç-Don grubunun başbuğu Volga nehrine yakın bir yerde öldürülürken, Bulgar Hakanlığında da Bulgar Hanını zehirleyen bazı başbuğlar öldürüldüler. Bu yüzden Lukomor Kumanlarına veya belki de Doneç-Don Kumanlarına Tuna Kumanlarının yardım gönderdiklerini söyleyebiliriz. Kumanların bu birbirlerinden ayrı bütün grupları bağımsız bir politika tâkip ettiler. Ancak ne yazık ki bu bağımsız

¹⁰⁴ P.S.R.L., II, s. 675, yıl 1193; Gruşevskiy, a.g.e., II, s. 214, 531; B.Novitskiy, *Davne Lukomor'ya*, s. 45 adlı eserinde Lukomor adı altında sadece Karadeniz kıyılarından değil, Dnyeper ve Kırım arasındaki bölgenin de anlaşılması gerektiğini belirterek, Lukomor Kumanlarının Dnyeper'in sağ tarafına geçmelerinin mümkün olmadığını söylemektedir. Yine o, 1193 yılında Lukomor Kumanlarının Kanev'in sol tarafına geldiklerini ve Kanev'in oldukça aşağısında bulunan Dnyeper'in sağ tarafına ancak bu zamanda geçtiklerini tahmin ettiğini belirtmektedir.

¹⁰⁵ Lukomor başbuğları Akuş ve İtoğlyı 1193 yılında Svyatoslav ve Rurik'e elçiler göndermişlerdir ancak bu hadise yıllıklarda 1190 yılı altında verilmektedir (P.S.R.L., II, s. 668 - Toğlyı; s. 672 - İtoğlyı, Akuş). "Onlara Porosye'den kaçarak geldi ve onunla ve Kara-Kalpak Başbuğu Kuntuvdi ile beraber Kiev Rusyasına taarruz ettiler". Yılığtaki bu bilgilerden Kuntuvdi'nin Rusya'dan kaçarak, Kiev sınırından çok uzakta bulunmayan Kumanların yanına gittiğini anlıyoruz.

¹⁰⁶ Bu konu hakkında yukarıda dipnot 31'e bakınız.

¹⁰⁷ Tuna grubu hakkında s. 4-7'ye bakınız.

grupların varlığını biz XI-XIII.yy'daki Rus-Kuman münâsebetlerinde ve Kuman bozkırlarının Tatarlar tarafından istila edildiği dönemdeki tarihlerinde göremiyoruz. İslam tarihçilerinin Tatarların Karadeniz sahillerini ele geçirmeleri ve bunun sebepleri hakkında verdikleri bize göre çelişkili bilgilerin yanlışlığını, eğer çeşitli Tatar hanlarının güçlerine ait haberlerin yine çeşitli Kuman gruplarına ait haberlerle karıştırıldığını bilseydik kolayca açıklayabilirdik.

Netice olarak "Kuman Topraklarının" tam sınırlarını daha önceki dönemlerde de aramak gerekir. Nitekim Kumanlar Karadeniz boyundaki ve Orta-Asya'daki bu geniş bozkırlarda hakimiyetleri sırasında asla yalnız yaşamadılar. Bu dönemlerde hem bu bölgelere hakim olan göçebeler, hem de bu bölgelerde ezelden beri yaşayan yerleşik halklar üstün olanın üstünlüğünü tanıyarak yaşadılar. Bu durum VI-IV.yy'da İskitler döneminden Hz. İsa'nın doğumuna kadar ve İsa'nın doğumundan sonra XIII-XV.yy'da Tatarlarla ve XI-XIII.yy'da Kumanlar dönemine kadar böyle olmuştur.

Her şeyden önce şunu da belirtmeliyiz ki Karadeniz sahilindeki bozkırlarda Kumanların hakimiyetlerinin birinci yüzyılının ilk yarısında Kumanların bir bölümünü yerlerinden eden, bir bölümünü kendisine tabi kılan ve diğer göçebelerle savaşmalarını sağlayan bu toprakların ve bozkırların önceki sahipleri olan Peçenek, Türk ve Berendilerin yağmalanmış izlerini görüyoruz. Böylece Türkler (Kumanlar) burada buldukları sırada Peçenekler, Yayık ve Volga'da bulunuyorlardı¹⁰⁸. Yine Tatarlar döneminde de burada bizzat Kumanların kendileri bulunuyorlardı¹⁰⁹. Kumanların hakimiyeti altında bulunan Peçenek, Türk ve Berendiler'in bir bölümü 1116 yılındaki başarılarından sonra bozkırlardan ayrılarak Rusya'ya gitmeyi başardılar¹¹⁰. Kalanlar ise galiba yavaş yavaş asimile oldular. Türk göçebelerin bu topraklarda varlıklarını kaybetmelerinden kısa bir süre sonra "Kuman Toprakları"nda yine göçebe bir kavim olan Alanlar¹¹¹ yaşadılar. Galiba (özellikle Volga sahillerinde ve Kırım'daki bozkırlarda) geri kalan bozkırlarda göçebe Hazarlar yaşadılar. Sonuç

da da Kuman hakimiyetinin başladığı devirlerde onlarla birlikte bozkırlarda yaşayan eski Rus halkının bir bölümü – ünlü "gezginler" diye bilinen göçebeler oldular.

Bu hareketli ve canlı göçebe halkın dışında "Kuman Topraklarında" başka halklarda yaşamışlardır ki bunlar arasında ilk önce Ruslar gelmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse Ruslar VII-IX. Asırlarda Hunların bu bölgeden çekilip gitmeleri ve onlardan sonra Avarların ve Peçeneklerin buralara yerleşmelerine kadar geçen sürede gerek bu göçebelerin akınlarına muhatap kalan ve gerekse kısa bir süre Karadeniz kıyılarındaki bozkırları sömürmeleri haline getiren Doğu Slavlarının torunları idiler¹¹². XI-XII.yy'da Ruslar sürekli Tuna bölgesine gelmişlerdir. Üstelik bu bozkırlarda Rus akınlarından sonra bu yerlere Kumanlar ile birlikte getirilen pek çok Rus esirde yerleştirildi. Bu esirlerin bir kısmı Karadeniz limanlarında satılırken bir kısmı da kendi topraklarında ebediyete kadar köle olarak yaşadılar. Tuna bölgesinde Kumanlar döneminde Ruslar'dan başka kendi topraklarını koruyup muhafaza eden Bulgarlar ile Valahlar da yaşamışlardır. Yine Kuman topraklarının merkeze uzak olan kısımlarında yani Kırım ve Azak Denizi sahillerinde Ermeniler, Karaimler ve Alanlar¹¹³ yaşarlarken; ormanlık bölge sınırında yani Don ile Volga arasında Burtaslar veya Mordvalıların da bir bölümü yaşamışlardır.

¹⁰⁸ I.Szezevskiy, *Russkiye Natseleniye Stepy i Yuknogo Pomorya v XI-XIV vv.*, İrv. II otđ. I. Akad. Nauk, C.VIII, 1859; Gruşevskiy, *İst. Ukr.-Rusi.* I, 171, 195, 231, 295-6, II, 503 vd.; L.Niederle, *Slovanské starostmasti I, IV: Puvod o povatky Slovanu vchodnich.* V Praze, 1925, s. 132-139.

¹⁰⁹ Alanların Kırım ve Don boyundaki bozkırlarda nasıl yerleşik hayata geçtikleri hakkında bk. Yu. Kulakovskiy, *Alanı po Svedeniyam Klassic. U Vizant. İstoriko.*, s. 61 yđ. 1240 civarında eserini yazan Alanlı bir piskopos bu yeri şöyle karakterize etmektedir: "Onlar (Alanlar) bütün İskitya ve Sarmatya'yı hatırlayarak diğer küçük köylere severek gitmek istediler". Tarihçilerin büyük bir çoğunluğu (Lyaskoronskiy, Spitsin, Kulakovskiy vd.) Alanların, Rus Yıllıklarının 1111 ve 1116 yıllarında bozkırlara yaptıkları seferler hakkında verdikleri bilgilere dayanarak, "Don boyundaki" şehirleri (Şarukan, Surgov, Balin) mesken tuttuklarını düşünmüşlerdir (*P.S.R.L.*, I, s. 289, 291; II, s. 266, 284 [burada 1117 yılı altında verilmiştir]). Bu şehirler yukarıda (dipnot 72) belirttiğimiz gibi Don boyunca değil Doneç üzerinde bulunuyorlardı. Arkeolojik malzemelerden de biz artık IX.yy ortalarında Alanların kuzey Doneç boyunca olmadığını görüyoruz (Yu.V.Gote, *Kto bili Obitateli Verhnego Saltova*, s. 84). Gerçekten de adlarını saydığımız bu şehirlerde değişik, karma halklar yaşadılar. Nitekim bozkırlarda birbirini takip ederek değişen çeşitli milletlerden oluşan halklar yaşamışlardır: İranlılar, Ruslar Türkler gibi. Böyle örnekler ezelden beri bir yerleşme noktası olan Don'un ağzına yakın bir yerde bulunan Kobyak kasabasına yerleşmelerine hizmet etmektedir. Nitekim arkeolojik kazılarda bu topraklarda yaşayan milletlerin hiç ara vermeden İskitlerden başlayarak XIII.yy'a kadar ve özellikle de X. yy'da yaşadıklarını göstermektedirler (Kazı raporları hakkında bk. A. Milera v C. I [1926] ve C. II [1929], "Soobşeniye" Gos. Akademiy İstoriy Mat. Kulturi i v C. IV [1925] yine aynı Akademi "İzvestiya"). Bu gibi şehirlerde ne kadar zanaat yapıldığını biliyoruz, yine göçebelerin yaşadıkları sahalarda mecburi göç etme sebeplerine ve zaruri ihtiyaçlarına, metal eşyalara ve diğerlerine bakmak gerekir. Tuna boyundaki şehirlerde bu dönemde birbirlerine karışmış pek çok melez halklar yaşamışlardır. Bu konu hakkında bize Mihail Attaliota (204, Bonn) bilgi vermektedir.

¹⁰⁸ A.Z.Velidi, *Meşhedskaya Rukopis İbnü'l Fakih, İzvestiya Ross. Akad. Nauk*, 1924, s. 246 ve dipnot 1.

¹⁰⁹ Kumanların Tatar hakimiyeti altına girmelerinin acıklı kaderleri hakkında Plano Karpini, Rubruk, El-Omeri ve bir çok Müslüman tarihçi bilgi vermektedir.

¹¹⁰ D.A.Rasovskiy, *Peçenegi, Torki ve Berendici na Rusi i v Ugri*, Seminarium Kondakovianum, VI, 1933, s. 13.

¹¹¹ Yu. Kulakovskiy, *Gde Nahodilas Viçinskaya Yeparhiya Konstantinopolskago Patriarhata?*, Vizantiskiy Vremennik, IV, 1897, s. 325-6; ayn. müell., *Alanı, po Slenniyam Klassic. I Vizant. İstoriy, Otd. Ott. İz Çteniy v Obş. Nestora-Letopitsa*, C. XIII, 1899, s. 20-61.

Göçebe yerleşim yerlerinde daha önceki dönemlerde yerleşik halkların yaşamış olması tarihte genellikle görülen bir hadisedir. Biz böyle bir durumu yine Türkistan'da Selçuklular ve Karahanlılar döneminde de görebiliyoruz. Türk idâresi altına geçen bu bölgede eski İnan halklarının yaşadığını da biliyoruz. Yine böyle bir duruma galiba yerleşik Finlilerin sınırlarında yaşayan Kama Bulgarlarında da rastlıyoruz. Sonuç olarak Karadeniz sahillerindeki bozkırlarda Tatar hakimiyetinden önce yaşayan pek çok Rus, Alan ve diğer halkların yerleşim yerlerinin artık iyice bilindiğini söyleyebiliriz.

ABSTRACT

This article is about the territory occupied from the Comans in the XI-XIII. Century, and it represents the country and the limits of the Comans in five groups.